

Сергій Шевченко

ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ

АРХІВ

2013

ББК 79.3(4УКР)

УДК 379.4(С2)

Ш 37

Шевченко С.І. Центральноукраїнський архів. – Кіровоград: ВО “Акорд”, 2013. – 131 с.

Рецензенти: Казьмирчук М.Г., доктор історичних наук,
Печериця Т.В., кандидат історичних наук.

Автор робить спробу вперше висвітлити етапи розвитку архівної справи у Центральній Україні, зокрема, досліджується історія Державного архіву Кіровоградської області, аналізуються основні напрямки діяльності колективу в радянську добу. Оглядово характеризується зміст основних фондів з історії краю.

Рекомендовано до друку Вченою радою Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, 2013.

ISBN

© С.І.Шевченко
Кіровоград, 2013

ЗМІСТ

Документи національної історії	
(Архів Коша Нової Запорізької Січі).....	4
Документи колоніальної історії (Архів фортеці св. Єлисавети).....	16
Документи дореволюційного часу.....	37
У період становлення радянської архівної справи	
(поч. 1920-х рр.).....	53
Зінов'євське окружне архівне управління (1925 – 1930 рр.).....	58
Зінов'євське місцеве архівне управління (1930 – 1931 рр.).....	72
Зінов'євський (Кіровський) державний історичний архів	
(1932 – 1938 рр.).....	76
Створення архівної мережі Кіровоградської області	
(1939 – 1941 рр.).....	80
Державний архів Кіровоградської області у роки війни	
(1941 – 1945 рр.).....	81
Повоєнне десятиріччя.....	89
Радянські фонди архіву у першій половині 1960-х рр.	94
Архів у міжреспубліканських та міжнародних зв'язках	
(друга половина 1950-х – поч. 1990-х рр.).....	98
Спогади директорів архіву	112
Додатки.....	123

ДОКУМЕНТИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

(Архів Коша Нової Запорізької Січі)

Сива давнина ховає сліди перших, бодай невеликих, збірок писемних джерел у Центральній Україні з нашої національної історії. Можливо, то були глиняні таблички з піктографічним (знаковим) текстом наших предків-язичників. Або послання сюди на пергаменті чи бересті від князів Київської Русі.

До сьогодення дійшли документи, які стосуються нашого краю, і писалися в козацьку добу. Робили це в паланках їх писарі. Зокрема, в Бугогардівській паланці, куди входило Буго-Інгулецьке межиріччя, цю посаду певний час обіймав Яків Дон. Займався він, зокрема, за завданням Запорізького коша переписом козаків, господарів зимівників та числа їх мешканців. Відкладалося листування командирів паланок з кошовими отаманами, порубіжними іноземними регіональними керівниками, зокрема, бугогардівського полковника Івана Буряка з брацлавським старостою [1, с. 74]. Залишки справ Кодацької паланки, до якої входив схід теперішньої Кіровоградщини, після ліквідації Січі долучили до запорозького архіву. Відкладалися документи в діяльності сотенних містечок Гетьманщини Крилова, Власівки та ін. До речі, Крилівська сотня внесена ще до реєстру 1649 р. Війська Запорозького [2, с. 51-53]. Велися записи в козацьких церквах. Документи тієї доби пропадали, вивозилися, нищились загарбниками-імперіями, які не були зацікавлені в існуванні справжніх свідчень реальної історії українського народу. Те, що дійшло до наших днів, знаходиться сьогодні в національних, а також зарубіжних архівах. Так, згаданий вище лист зберігається у Кракові. Приінгуллю ж судилося стати на деякий час місцем перебування унікального комплексу першоджерел національної та регіональної історії - архіву

Коша Нової Запорізької Січі (1734 - 1775 рр.).

1775 р. російські війська, вийшовши з-під стін фортеці св. Єлисавети, підступно захопили і зруйнували Січ. Частину документів архіву запорізької Військової канцелярії було відправлено до Петербурга. Загалом же конфіскований архів скасованого Запорізького Коша надійшов у розпорядження коменданта Новосіченського ретраншементу. Цей підрозділ свого часу був створений для спостереження російським військовим командуванням над Січчю. Тут вилучили документи за розпорядженням генерал-губернатора Новоросійського краю Г. Потьомкіна. Він відібрав, зокрема, копію свого атестата на його звання “товариша запорозького куреня Кущівського”, власні листи до П. Калнишевського. В них фаворит Катерини II називав останнього кошового отамана “вельмишановним люб’язним моїм батьком”, “нерозлучним другом”. Але він же, ініціювавши арешт та репресії запорозької старшини, з особливим віроломством та жорстокістю поставився до 80-літнього очільника Січі, відправивши його на Соловки в довічне ув’язнення. Вилучено було також універсал Б. Хмельницького від 15.01.1655 р. на підтвердження грамоти 1575 р. польського короля С. Баторія війську запорозькому, яка визначала кордони його володінь, записку кошового І. Малашевича про перебування Запорізької Січі під кримською протекцією [3]. Ці матеріали могли становити небезпеку для Росії при доведенні незаконності дій імперії із встановлення влади над Січчю та її ліквідації, загарбанні козацьких земель і кошового майна. Вилучені тоді документи знаходяться в особистому фонді князя в Російському державному військово-історичному архіві [4, с. 143].

1777 року Новосіченський ретраншемент ліквідується за непотрібністю. Запорізький архів перевозиться до фортеці св. Єлисавети. Про умови, які могли тут бути створені для зберігання документів, свідчить те, що через сирість псувався архів самого

укріплення. Комендантами фортеці тоді служили: з 1775 р. - полковник Соколов, з 1778 р. - полковник Вукотич, з 1781 р. - генерал-майор Петерсон [5, с. 8].

1784 р. фортеця св. Єлисавети ліквідується. Запорізькі документи перевезли до Катеринославського повітового суду, де вони використовувалися для довідок у справах про землі Січі, які Катерина II роздавала поміщикам. Зазначимо, що не всі дослідники наводять факт семирічного знаходження матеріалів у фортеці св. Єлисавети [6]. У місті на Дніпрі увагу на запорозькі документи звернув архієпископ Гавриїл (Розанов) [6, с. 250], чиє дослідження є інформативним і для історії Кіровоградщини [7]. Потім документи на шість десятиліть потрапили до Одеси в абсолютне розпорядження чиновника Аполона Скальковського, котрий їх використав при написанні десятків праць, передовсім “Історії Нової Січі” [8]. Повне володіння архівом Скальковським у себе на квартирі не сприяло не лише роботі з ним уже й у пореформений період провідних істориків того часу, а навіть поширенню відомостей про його місце знаходження. У передмові до другого видання опису справ архіву Коша Нової Запорізької Січі йдеться, що А. Скальковський не пише про єлисаветградську частину козацького архіву, яку згадує “Шмідт 1858 р., а за ним А. Іконников” [4, с. 15]. Втім, зауважимо, що через кілька десятиліть Скальковський назве “остатки хранящегося у нас запорожскаго архива” [9, с. 327].

На початку 1860-х рр. дослідник Шмідт помилково вважав, що Запорізький січовий архів є “обременяющим” складом у підвалі міської лікарні на території фортеці св. Єлисавети, звідки “найцікавіші документи взяті до Одеського історичного архіву” [10, с. 617]. З посиланнями на нього стурбованість станом “частини запорозького архіву ... в лікарні в м. Єлисаветграді” прозвучала на III археологічному з'їзді 19.08.1874 р. [11, с. 93]. 1876 р. головний редактор Київської генерал-губернаторської тимчасової комісії для розбору давніх актів, історик В. Антонович, професор Київського університету В. Демченко, з якими

згодилось керівництво елисаветградської повітової земської управи, попросили інгульчан передати Київському університету архів Запорізької Січі. При цьому Демченко не радив передавати матеріали до Одеси, “міста ще без історії і без нації” та з іноземцями [12, арк. 2–4]. (За іронією долі козацький комплекс після ліквідації Січі найбільший період зберігався саме в Одесі.) Елисаветградська міська дума вирішила передати до Києва справи “Запорізької Січі безповоротно” [13, арк. 62]. Таке рішення прийняли стосовно документів, які ... насправді вивезли з фортечних валів за сторіччя до цього. Фактично ж до Києва відправили, не підозрюючи цього, архів фортеці св. Єлисавети. Є припущення, що з матеріалами укріплення потрапили до збірки О. Лазаревського декілька запорозьких документів.

Після Одеси запорізький архів перебував у Харкові, евакуювався у війну до Златоуста (Росія). Сьогодні корпус зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві [14] обсягом 365 справ за 1713 – 1776 рр., частково за більш ранній період. Дослідники пишуть про вилучення частини матеріалів у Катеринославі та Одесі. Тобто, до Києва дійшло не все, що зберігалось у фортеці св. Єлисавети. Окремі запорізькі документи, а також історичні матеріали про козаків, входять до складу різних архівних фондів та рукописних збірок, розпорошених не тільки по архівах (музеях) України, а й Росії (Москва, Петербург), Польщі, Угорщини, Швеції, Франції, Ватикану, Туреччини.

Збірник “Гайдамацький рух на Україні” [15], видання опису запорозьких справ [4] і багатотомника самих документів, які сім років зберігалися за надінгульськими валами, праці українських істориків наближають факти в т. ч. й центрально-української минувшини до місцевих споживачів ретроспективної інформації. Наведемо приклади.

Документи архіву ілюструють активне виконання, фактично, головних функцій фортеці св. Єлисавети: антигайдамацької та антикозацької. Директиви царської адміністрації 1752 р. зобов’язували виділяти козаків для будівництва цього укріплення. 1754 р. її комендант скаржився Сенату на ріст

“гайдамакування запорожців на правому боці Дніпра (власне в Новій Сербії)”. Його листи вимагали розшуку запорожців “за гайдамацтво” на цій території [4, с. 34] [15, с. 244–246], виявлення на Запоріжжі 12 гайдамаків, які 1758 р. втекли із новомиргородської (центр Нової Сербії теж зробив свій “внесок” у боротьбу з ними) в’язниці [4, с. 34, 54], затримання гайдамаків біля Гарду [15, с. 261–262, 264–265], перешкоджання їх руху на Польщу [15, с. 277–287]. Збереглися протоколи допитів гайдамаків у фортеці [4, с. 165, 167] [15, с. 310–311]. Про розшук і знищення гайдамаків на території Січі йшлося в дорученнях київського генерал-губернатора [15, с. 319].

Збереглося клопотання Коша перед Романовою про збільшення грошових виплат у зв’язку з позбавленням можливостей для рибальства та полювання на землях, переданих імператрицею Донському Війську і Новій Сербії [16, с. 60]. Документи чи копії грамот, оригінали яких загинули 1709 р. під час розорення Січі за наказом Петра I російським військом (тоді царський офіцер Яковлев клейноди, частину запорозьких документів вивіз до Петербурга), кошові отамани, спеціальні козацькі комісії неодноразово возили до Петербурга, доводячи незаконність захоплення їх території під Нову Сербію та фортецю св. Єлисавети. 1755 – 1756 рр. Кіш забезпечив докладною інструкцією делегатів до Петербурга, які мали передати царському уряду петицію про захоплення Ново-Сербією, Слобідським полком і Донським військом запорізьких земель та ін. Грамотою цариці Єлисавети, зокрема, в цьому було відмовлено [3, с. 239–240] і наказано створити комісію з депутатів Запоріжжя, Гетьманщини та фортеці св. Єлисавети для опису й розмежування січових теренів з Новою Сербією і Слобідським полком [4, с. 40]. Але й під час роботи комісії наступ на ці землі продовжувався. Одного разу комендант укріплення навіть заарештував запорізького депутата [3, с. 240]. У справі діяльності наступної подібної комісії 1760 – 1764 років міститься скарга Коша на коменданта фортеці св. Єлисавети й на захоплення земель Новою Сербією [4, с. 60].

1765 р. запорожці привезли до столиці імперії чолобитну, зокрема,

конкретно ставлячи питання про знесення з території Запорозжя поселень Нової Сербії, фортеці св. Єлисавети та виведення царського війська [3, с. 241]. “Про цю депутацію збереглося багато відомостей в архіві запорізького коша, частково використаних А. Скальковським в Історії Нової Січі”, – писала дослідниця архіву Н. Полонська-Василенко [17, с. 144]. 1766 р. на підставі січових документів спеціальна комісія висловила за повернення Запоріжжю земель на правому березі Дніпра з перенесенням Єлисаветградської провінції на лівий берег. Про це йшлося в листах П. Калнишевського, спеціальних “записках”, докладному проекті передачі земель [18, с. 89]. Але проблема залишилася не вирішеною. 1767 р. Січ у наказі своїм делегатам висловила факти історії наступу на запорозькі володіння, зокрема, що під поселення Новослобідського полку при фортеці св. Єлисавети та Нової Сербії “вширину і вздовж немало землі, з лісами і рибними ловлями зайнято” [3, с. 237]. Щоб не допустити подальшого захоплення земель переселенцями П. Калнишевський 1768 р. наказав селити одружених козаків на межі Нової Сербії в слободах Петрівці, Верблюжці, Куцівці, Зеленій, Жовтій, 1772 р. – запропонував Кошеві зробити такі поселення над р. Інгульцем та ін. [18, с. 91]. З наступного року козакам, які переходили із сім’ями з Єлисаветградської провінції до новозаснованих запорізьких слобід, Кіш для безперешкодного проїзду, перевезення майна видавав паспорти-перепустки. Але спочатку місцева військова російська влада, зокрема в Чечеліївці, Деревці неодноразово чинила перешкоди їх переселенню. Навесні було затримано козака Ф. Брухно з Куколівки з дружиною та дітьми, який перебирався возом з чотирма волами, вісьмома дошками і плугом до запорозької слободи Петрової. Лише скарга Коша командирю російської другої армії сприяла вирішенню питання в даному та інших подібних випадках [19, с. 68, 71–72].

Питання про нагальне повернення земель Єлисаветградської провінції козакам постало і після жорстокого нападу татар 1769 р. на цей край, коли виявилася його повна беззахисність.

Запорозькі документи відображають протидію січовиків зайняттю козацьких теренів Молдавським полком, скарги, конфлікти, ворожнечу, спалення сіл переселенців. 1772 р. у відповідь на захоплення земель, пограбування запорожців Кіш ухвалив виселяти всіх, хто тут осів без його дозволу, в першу чергу поселенців цього полку, заборонив їм засновувати поселення біля Сухого Ташлику. У Кодацькій паланці виселено із р. Лозоватої прибулих, залишено мешканців слободи Жовтенької, які визнали владу Коша [17, с. 138–139]. 1774 р. проблема перенесення установ Єлисаветградської провінції на Лівобережжя ставилася з ініціативи Січі в Державній Раді Росії. У “чолобитній” до імператриці перелічувалися всі утиски, зневаги, захоплення Єлисаветградською провінцією [3, с. 243]. Катерина II на засіданні ради 12 травня заявила, що оскільки запорізьке військо користувалося цими землями до утворення Катерининської та Єлисаветградської провінцій, то було б справедливо “задовольнити” його однією з цих провінцій [17, с. 152]. Вона пообіцяла делегації Війська Запорізького розглянути його претензії з приводу земель по закінченні війни з турками [18, с. 90]. Але в подальших підступних планах Петербурга було знищення української автономії. Це засвідчують матеріали про ліквідацію Січі. Один з ініціаторів цього Потьомкін, очоливши 1774 р. Новоросійську губернію, отримав у спадщину велике число нерозв’язаних справ, скарг, рапортів запорожців на утиски з боку російського командування, скарг останнього на козаків. Він, задекларувавши любов до січовиків, закликав їх заспокоїтися, змиритися із тогочасними реаліями. Але 15 липня кошовий отаман Калнишевський зі старшиною відповіли, що залишаються на своїй позиції: вся Новоросійська губернія стоїть на землі запорізькій, і військо не втрачає надії, що воно буде існувати й землі повернуться до нього. І якщо Потьомкін справді щиро ставився до запорожців, то мусив використати свій вплив на царицю, прискоривши цю справу. “Всі народи, – закінчувався лист, – за своє власне майно стоять, тому й нам треба відстоювати наші землі, ... а ті, що оселилися на них ... в своїх поданнях наводять різні видумки, а що ми

свого домагаємо – згладжується” [17, с. 155–156].

У справах “Секрети коша Запорозького” міститься таємне листування, зокрема, про агресивні плани південних сусідів. Так, козацький розвідник В. Швидкий повідомляв, що Єдисанська орда з кримським ханом Крим-Гіреєм збирається напасти на фортецю св. Єлисавети і Січ, нові слободи [3, с. 284]. Навесні 1755 р. повідомлялося про стурбованість татарської старшини тим, що в російській імперії “делается новый город Елисавет” [9, с. 334].

1761 р. бугогардівський полковник К. Шустовал рапортував кошовому отаману про затримання браконьєрів у степах. У них було реквізовано двох коней і два мушкети. У Кодацькій паланці вирубувались дерева. За цим Кіш доручив суворо слідкувати, а порубників заарештовувати. У цих документах проілюстровано піклування козаків про рідну природу, ресурси навколишньої флори і фауни. Матеріали свідчать про розвиток запорозького господарства. Табуни коней, череди корів старшина направляла, зокрема, на ярмарки Нової Сербії [18, с. 92].

У січових документах міститься інформація з історії Піщанобрідської слободи, Новомиргорода, Торговиці, елисаветградського пікінерського полку й ін. [4, с. 221–224]. Дев’ять з них, за 1744, 1747, 1749, 1755 рр., увійшли до збірника Кіровоградської обласної краєзнавчої конференції 2003 р. [20, с. 186–195]. Це було зроблено з метою наближення до потенційних споживачів дециці опублікованого в перших двох томах архіву Коша Нової Запорізької Січі, виданих Центральним державним історичним архівом України у м. Києві та Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. Адже в кіровоградських бібліотеках цей багатотомник (наклад від 300 до 1000 прим.) відсутній. До першого тому увійшли документи 1 – 8 справ Ф. 229 ЦДІАУ, в яких, зокрема, є матеріали про Власівку, Власівську сотню, Глинськ, Єлисаветград, Єлисаветградську провінцію, Інгульську слободу, Крилів, Крилівську слободу, Нову Сербію, Петровий Острів, Таборище Власівської сотні [21, с. 22, 88, 210, 253–255,

259–260, 265–266, 282, 299–300, 303–305, 357, 382–383, 570, 573–574, 579].
Матеріали другого тому охоплюють 9 – 13 справи [16]. Про Андрусівку Крилівської сотні, Архангельськ, Бірки та ін. йдеться в третьому томі [22, с. 252, 259, 487, 633, 660, 782, 789, 792]. Наводиться лист головного командира Нової Сербії, відправлений з фортеці св. Єлисавети кошовому отаману, з проханням розшукати гайдамаків, які здійснили напад в Речі Посполитій та усунути з посади за сприяння їм гардового полковника Ф. Легу [22, с. 924]. У четвертому томі з-поміж інших поселень краю згадуються Крилівська сотня, Крилівська фортеця, Глинськ [23, с. 215–216, 309, 739]. П'ятий том (28 справа) подає реєстр Війська Запорозького Низового 1756 р., де полковниками Бугогардівської паланки значаться Й. Ковалевський (1756 р.), Д. Білий (1757 р.), отаманами куренів: Величківського Я. Підчис, Крилівського Г. Погорілий, Кущівського Г. Гнений, Платнірівського М. Бойко [24, с. 51, 102, 133, 172, 500–501]. Для підготовлених до друку 6 – 9 томів немає коштів.

Оприлюднені й неопубліковані документи архіву Коша Нової Запорізької Січі містять цінну інформацію з історії краю XVIII ст. Документи ілюструють активне загосподарювання краю в козацьку добу автохтонним населенням, містять дані про діяльність паланкової старшини. Січові матеріали свідчать про активний політичний і практичний захист запорожців своїх вольностей від колонізації Російською імперією в 1750-х – 1770-х рр., про гайдамацький рух. З них науковці-історики, музейники, архівісти, краєзнавці можуть отримати інформацію з історії поселень Центральної України, її місцевостей в районах річок та лісів. Архів Коша Нової Запорізької Січі чекає на своїх дослідників з Кіровоградщини.

Джерела та література

1. *Мицик Ю.* Краків. Рукопис № 5844 (До історії Бугогардівської паланки. XVIII ст.) // *Степ (Кіровоград).* – 1996. – № 1. – С. 71–75.

2. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К.: Наук. думка, 1995. – 592 с.
3. *Апанович О.* Розповіді про запорозьких козаків. – К.: Дніпро, 1991. – 335 с.
4. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ 1713 – 1776 / Вид. др., доповн. і вип. – К.: Наук. думка, 1994. – 232 с.
5. Историческій очеркъ г. Елисаветграда / Сост. и изд. А.Н. Пашутинъ. – Елисаветградъ: Лито-Типографія Бр. Шполянскихъ, 1897. – 311 с.
6. *Журба А.С.* Документи з архіву Коша війська Запорозького низового. Проїжджі листи, рапорти, атестати // Козацька спадщина. – 2006. – Вип. 3. – Дніпро: Пороги, 2006. – С. 250–253.
7. *Гавриіль, Архієпископъ Тверскій и Кашинскій.* Отрывокъ повествованія о Новороссійскомъ крае, из оригинальныхъ источниковъ почерпнутый. Періодъ отъ основанія в Новороссійскомъ крае Новой Сербіи, до учрежденія наместничества Екатеринославскаго съ упраздненіємъ губерній Новороссійской и Азовской, за коимъ последовало упраздненіе и Славенской епархіи с 1751 по 1786 годъ // Записки Одесскаго общества исторіи и древностей. Т. 3. – Одесса: Городская типографія, 1853. – С. 79–129.
8. *Скальковскій А.* Исторія Новой Сечи или последняго Коша Запорожскаго. – Одесса, 1841; 1846; 1885.
9. *Скальковскій А.* Секретная переписка Коша запорожскаго (1734 – 1763 г.) // Кіевская Старина. Т. XIV. – 1886. – Февраль. – С. 327–349.
10. *Шмидтъ А.* Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. Ч. II. – С.-Петербургъ: Типография Калиновского, 1863. – 874 с.
11. Доповідь М.М. Левченка “Про знищення пам’яток старовини в Південній Росії” на III археологічному з’їзді // Історико-культурна спадщина України (XIX ст. – поч. XX ст.). – К., 1995. – С. 90–93.

12. Державний архів Кіровоградської області. – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 539.
13. Там само. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 258.
14. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 229.
15. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірн. докум. – К.: Наук. думка, 1970. – 659 с.
16. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. – Т. 2. – К.: Білоцерківська книжкова фабрика, 2000. – 748 с.
17. *Полонська-Василенко Н.* Заселення Південної України в половині XVIII ст. (1735 – 1775 рр.) (Заселення Новоросійської губернії). Ч. II. – Мюнхен: Український вільний університет, 1960. – 186 с.
18. *Полонська-Василенко Н.* До історії повстання на Запоріжжі 1768 року // Науковий збірник. I. – Нью-Йорк, 1952. – С. 85–103.
19. *Пивовар А.В.* Поіменний витяг зі справ Кошового архіву 1771 – 1775 років про посвідчувальні листи, виклики та паспорти запорозьким козакам, які проживали у поселеннях Єлисаветградської провінції // Краєзнавчий вісник Кіровоградщини / Вип. V. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2010. – С. 61–72.
20. Архів Коша Нової Запорозької Січі (витяги) // Наш край у XVIII столітті: Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2003. – С. 186–195.
21. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. Т. 1. – К.: Білоцерківська книжкова фабрика, 1998. – 695 с.
22. Там само. Т. 3... 2003. – 872 с.
23. Там само. Т. 4... 2006. – 885 с.
24. Там само. Т. 5... 2008. – 527 с.

ДОКУМЕНТИ КОЛОНІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

(Архів фортеці св. Єлисавети)

У XVIII – XIX ст. у фортечних валах Єлисаветграда зберігався цінний комплекс історичних першоджерел. Мова йде про започаткований на поч. 1750-х рр. архів фортеці св. Єлисавети, важливої ланки в експансії Російської імперії на козацькі землі Запорозької Січі й Гетьманщини. Згодом він поповнювався іншими документами військової присутності Петербурга в Центральній Україні. Про стан зберігання архіву комендантської канцелярії свідчила доповідна записка полковника Сакена: “...приміщення сире, під час дощів усі документи лежать у воді і щоденно псуються, а значна частина повністю загинула”. Поточне діловодство велося в канцелярії, приміщення якої з початком дощу ставало непридатним для роботи [1, с. 29].

Одеський губернатор прийняв програму архівних пошуків у південному краї, складену його чиновником з особливих доручень А. Скальковським 14.05.1835 р. останній вирушив у свою першу поїздку територією колишньої Запорозької Січі [2, с. 5], відвідавши, зокрема, й Новомиргород, Новоархангельськ, Олександрію, Крилов та Єлисаветград. Вірогідно, він став по суті першовідкривачем забутого за десятиріччя архіву фортеці св. Єлисавети, відзначивши несприятливі умови роботи в ньому [3, с. 175].

Колега А. Скальковського, член Одеського товариства історії та старожитностей (ОТІС), уродженець Мар’ївки неподалік Єлисаветграда Г. Соколов на 1839 – 1845 рр. перебрався з Одеси до родового маєтку Черняхівки (В. Соколівки) в Приінгуллі. Як писав його сучасник, секретар згаданого товариства М. Мурзакевич, дослідник “в 1843 – 1844 рр. відкрив у скасованій Єлисаветградській фортеці архів старих справ, ніким до того не розглянутий, і звернув на нього увагу Товариства, яке, виклопотавши для нього у п. Військового Міністра право розглянути архів, цю справу поклало на Соколова. Впродовж двох літ зошити напівзотлілі й цілі (числом 2169),

починаючи з 1750 по 1813 рік, були ґрунтовно розглянуті, а з цікавих паперів списані копії. Багато тут знайшлося корисного для Запорожжя”, що раніше не було відомо історикам цього неспокійного війська” [4, с. 525]. Дослідник пронумерував справи у порядку їх ведення фондоутворювачами. Є й думка, що Г. Соколов звернувся до Одеського товариства історії й старожитностей ще 1840 р. з пропозицією оглянути архів у фортеці св. Єлисавети і, після того, як губернатор М. Воронцов отримав на це дозвіл військового міністра, розпочав роботу. Першим наслідком стало представлення Григорієм Івановичем товариству 37 копій документів вже у грудні 1841 р. В листопаді 1844 р. він повідомив ОТІС про закінчення роботи, подавши 465 аркушів копій документів, опис справ на 159 сторінках. На засіданні товариства дослідник отримав подяку [3, с. 175].

Інтерес колезького асесора Соколова до старого архіву, котрим завідував начальник єлисаветградської інвалідної команди капітан Прокоф'єв, мав і (а, можливо, й перш за все) особисті мотиви. Адже комендантом фортеці в 1775 – 1778 рр. був його дід, полковник О. Соколов, який отримав неподалік землю, на котрій згодом і виникло село Черняхівка (Велика Соколівка). Воно перейшло у спадок внуку, який перевіз тимчасово сюди фортечні документи для опрацювання [5, с. 183].

1846 р. на запит Департаменту військових поселень штабові 2-го резервного кавалерійського корпусу, а звідти голові єлисаветградських міських думи та магістрату, було вислано згаданий повний опис матеріалів Г. Соколова, котрий на той час уже працював в Одесі, де в товаристві історії та старожитностей залишався другий примірник цього списку. З нього в Петербурзі 190 справ включили до “Опису декотрим справам та документам ліквідованої фортеці Св. Єлисавети, призначеним для Військово-топографічного депо”, надісланого 24.08.1846 р. до Єлисаветграда Департаментом Генштабу. (Це були справи за 1774 – 1800 рр., переважно кінно-єгерського (гусарського) полку, а також комендантської канцелярії.) 7 вересня з цього приводу голова міської думи отримав розпорядження

начальника штабу корпусу, котрий виділив для відбору справ за “Описом” Генштабу старшого корпусного писаря К. Кормильцова та палітурника М. Руденка, який оправив потрібні матеріали. Писар зафіксував відсутність кількох зазначених там справ, і те, що архів повернений до Єлисаветграда із маєтку Г. Соколова, складений у приміщенні міської лікарні, за описом нікому не передавався. Зрештою, відібрані документи в папках і ящиках у жовтні – листопаді передали за розпорядженням корпусного командира Д. Остен-Сакена (очевидно, сина згаданого полковника Сакена) поштової конторі для відправлення до Петербурга [5, с. 179–183], що тоді можна було зробити лише кіньми. Можливо, інтерес до фортечного архіву в столиці виявили під час надання дозволу на його опрацювання Г. Соколовим, реалізувавши його із завершенням цієї роботи. Це привело до віддалення з Інгулу до Неви частини комплексу документів з регіональної історії. Сьогодні вони у складі колишнього Військово-ученого архіву зберігаються в Російському державному воєнно-історичному архіві (фф. 410, 412) у Москві.

Г. Соколов багато справ використав (поруч із “Хронологічним оглядом історії Новоросійського краю” А. Скальковського) при написанні “Історичної та статистичної записки про військове місто Єлисаветград” [6, с. 384], яка вийшла в “Записках Одеського товариства історії та старожитностей” 1848 р. На підставі, зокрема, указу Правлячого Сенату “коменданту фортеці св. Єлисавети дійсному статському раднику Толстому від 5.1.1761 р. та грамоти татарською мовою Крим Герей хана від 6.3.1761 р. тому ж адресату Григорій Іванович дійшов висновку, що Скальковський пропустив першого у списку комендантів укріплення. Цікавою є згадка детального донесення 1754 р. інженерної команди при фортеці св. Єлисавети до “Заснованої комісії для розгляду” про побудову укріплення, у котрому викладались “причини і думки, що змусили генерал-майора Глебова і Хорвата вибрати саме це місце для закладання фортеці”. У подальшому дослідник збирався про “деякі цікаві папери” архіву скасованої фортеці розповісти в окремій статті. Основна частина документів залишилася на місці

у віданні другого резервного кавалерійського корпусу.

З 1866 р, коли місто військовий статус змінило на цивільний, з архівом фортеці знайомиться предводитель дворянства Херсонської губернії Є. Касіанов, знявши копії найцінніших, на його та ОПС думку, документів. (Очевидно, в цій роботі він не зміг би обійтися без помічників.) З його призначенням 1868 р. Мінським цивільним губернатором ця робота припинилася [7, с. 3].

1931 р. Археографічна комісія Центрального архівного управління припускала, що згадка А. Скальковським про виявлені 1839 р. акти Запорозького архіву в “обривках одного давно упраздненого присутственнаго места” стосувалися архіву фортеці св. Єлисавети [8, с. 14]. (Гадаємо, що це він насправді зробив у Катеринославі.) Тим більше в ХІХ ст. про володіння Січовим архівом А. Скальковським знали не всі. На поч. 1860-х рр. дослідник Шмідт вважав, що Запорозький січовий архів складає “обременяющий склад” у підвалі міської лікарні на території фортеці св. Єлисавети, звідки найцікавіші документи “взяті до Одеського історичного архіву” [9, с. 617]. З посиланням на нього стурбованість станом “частини запорозького архіву... в лікарні в м. Єлисаветграді” прозвучала на ІІІ археологічному з’їзді 19.08.1874 р. [10, с. 93].

12.03.1876 р. професор Київського університету В. Демченко звернувся до члена єлисаветградської повітземуправи М. Бошняка з листом-проханням про передачу університетові архіву Запорозької Січі (який, за його даними, насправді помилковими, знаходився в Єлисаветградській земській лікарні) з метою врятування важливого історичного матеріалу для науки, наскільки це ще можливо. Автор водночас повідомляв, що професор В. Антонович (у цей час він був і головним редактором губернської Тимчасової комісії для розбору давніх актів) уже зв’язувався з П. Зеленим з цього ж питання. Відомо їм було, що до цього архіву звертався А. Скальковський, хоча й приховував, де взяв дані про запорозьку старовину. Не радили кияни передавати архів до Одеси, “міста ще без історії і без нації”

та з іноземцями. При необхідності, з Києва могли направити фахівця для огляду документів. До перевезення архіву в належне приміщення “не зайвими були б заходи проти його розкрадання”. Вже через п’ять днів М. Бошняк в листі до елісаветградського голови, купця С. Турчанинова просив вирішити це питання, оскільки зазначені документи знаходилися у віданні не земства, а міста [11, с. 2–4]. На другий (!) день міська дума більшістю голосів постановила “передати Київському університету архівні справи Запорозької Січі безповоротно” (не пройшла пропозиція деяких гласних задовольнити прохання з умовою повернення згодом університетом цих справ назад) [12, с. 62], про що 13 квітня секретар думи повідомив міську управу. Насправді до Києва відправили ... архів фортеці св. Єлисавети. Жодних підтверджуючих даних, експертних висновків про те, що мова йшла саме про запорозький архів, дума не мала. То ж міські гласні, як і згадані земські, виявили поспішність та невігластво, не знаючи про доробок Г. Соколова та про архів фортеці. “Батьки” Єлисаветграда взялися за вирішення питання, на якому не розумілися. Серед них були міський голова С. Турчинов, гласні О. Пашутін, Ф. Киреєв, Родкевич, Макеєв, Журавський та ін. Їхнє рішення зайняло 17 рядків на пів сторінки [11, с. 62]. Не виявилось в місті істориків, краєзнавців, військовиків, котрі б цікавилися минувиною, передовсім, мілітарною, яким були б знайомі матеріали згаданого дослідника. Град на Інгулі втратив великий масив документів. З іншого боку, можливо, завдяки перевезенню до Києва вони збереглися фізично в дорадянський, воєнний, революційний та інші часи. А документи козацької Січі з фортеці були вивезені ще 1784 р. Археографічна комісія ЦАУ УСРР 1931 р. стверджувала, що з фортечним архівом “потрапили до збірки О.М. Лазарського декілька справді запорозьких документів”, використаних ним в публікації у “Київській Старовині” 1884 р. [8, с. 16].

Через кілька місяців після передачі фортечного архіву до Києва у Єлисаветграді розпочинає педагогічну діяльність випускник Новоросійського університету історик Володимир Ястребов. 1886 р. він, уже знаний

дослідник, отримав можливість працювати з документами укріплення в бібліотеці університету св. Володимира. Матеріали фортеці за 1753 – 1784 рр. зберігалися у 15 папках, в яких було 286 в'язок. (Ще 147 в'язок у 9 папках з 1784 по 1821 рр. складала документи легко-кінного, з 1789 р. – кінно-єгерського, з 1797 р. – гусарського полку). В них містилися справи комендантської, гарнізонної й провінційної канцелярій та Слобідського козачого полку [13]. (Зазначимо, що до штату Єлисаветградської провінційної канцелярії для “письмових справ” входили, зокрема, секретар (поручик), 3 генеральних писарі, карантинний генеральний писар, 4 писарі, 12 писарчуків, 2 перекладачі з турецької і татарської та польської мов, оправник (“переплётчик”). Усі вони крім грошового утримання забезпечувалися землею від 120 до 26 десятин [14, с. 257–258]. Справи фортечного архіву були не повними, багато аркушів зіпріли, зруйнувались по краях. Лише деякі були зшитими й підписаними безпосередньо після завершення діловодством, а інші – не раніше 30-х – 40-х рр. “рукою недосвідченою, найвірогідніше” – міським архіваріусом. Першоджерела містили інформацію про стосунки, конфлікти новосербів-офіцерів з польською шляхтою, запорожцями, січовиків – з новослобожанами, про заснування Тишківки, Плетеного Ташлика, про гайдамаків. Одна зі справ висвітлювала приватні взаємини коменданта фортеці й підлеглих йому сотників слобідського козачого полку. Увагу історика привернула справа про відносини з татарами в 1754 – 1755 рр. (зокрема, шифровані листи про дипломатичні труднощі, викликані будівництвом фортеці), протоколи допитів гайдамаки Данила Бандурки (1761 р.), матеріал про відправлення урядової комісії для опису запорозьких земель (1762 р.). Інтерес викликає факт переховування гайдамаків у себе на хуторі, забезпечення їх кіньми та зброєю ротним квартирмейстером єлисаветградського гусарського полку в обмін на частину захопленої ними у польських поміщиків здобичі. 10 квітня 1888 р. В. Ястребов у Єлисаветграді завершив статтю про архів з додатком 31 копії документів [13].

1892 р. на посаду елисаветградського землеміра прибув Павло Рябков, захопившись місцевою історією, зокрема, козацької доби. У його багатому особистому фонді (ф. 304) в Держархіві Кіровоградської області є справа “Нариси про архів Запорозької Січі”, сформована на підставі ознайомлення ним з документами про вищезгадану передачу 1876 р. до Києва нібито козацьких документів. Краєзнавець, очевидно, не мав можливості критично оцінити ті матеріали, залишившись фактично на помилковій позиції київських науковців та елисаветградської влади [12, с. 2–4]. Це ж стосується й сучасного дослідження наукової спадщини П. Рябкова, де, відзначаючи, що 1784 р. Січковий архів опинився в Катеринославі, все ж не наводяться аргументи на користь припущення, що 1876 р. було випадково віднайдено частину запорозьких документів у Єлисаветграді [15, с. 49] і не згадується фортечний архів.

1897 р. вийшов “Нарис історії м. Єлисаветграда”, де неодноразово згадуються документи архіву фортеці св. Єлисавети, яких на той час в місті, зрозуміло, вже не було. У першому розділі “Фортеця св. Єлисавети і заснування міста”, зокрема, зустрічаємо: “із рапорта ...який знаходився у справах архіву фортеці” (1756 р.), “із комендантських справ фортеці св. Єлисавети” (1758), “у справах архіву фортеці св. Єлисавети за 1768 рік”, “із справ фортеці св. Єлисавети за 1770 рік”, “у справах фортеці було” (1787), “при справах фортеці було багато ордерів” (1787) [14, с. 6–8]. У розділі “Заснування м. Єлисаветграда і ті губернії, до складу котрих він різночасно входив” читаємо: “із справи гарнізонної канцелярії фортеці св. Єлисавети від 31-го грудня 1763 р.”, “із справ фортеці” (1768), у розділі “Відкриття міських установ у м. Єлисаветграді та їх перетворення”: “в колишнім архіві фортеці св. Єлисавети була справа” (1793 р.), у розділі “Бедствия, постигшие г. Єлисаветград”: “У справах фортеці” (1798 р.), “із бувшої у фортечному архіві справи елисаветградської провінційної канцелярії за 1772 рік”, “із справ же фортеці” (1783 р.), у розділі “Міські сади та бульвари”: “у справах архіву св. Єлисавети” (1765 р.), “із справ того ж фортечного архіву” (1775, 1779).

Називаються чотири справи цього архіву, які стосуються військового госпіталю в місті за 1789 рр. [14, с. 109, 130–131].

Упорядником і видавцем нарису вказано міського голову О. Пашутіна (1876 р. у якості гласного він брав участь у згаданому засіданні думи, котра вирішила передати документи до Києва). Через його службову завантаженість, відсутність історичної освіти й досвіду (інших його публікацій немає), очевидно, фактично збір матеріалів вівся іншою особою (чи групою осіб) з необхідною підготовкою для дослідницької роботи, інформацією про першоджерела, можливістю опрацювати фортечні документи в Києві. Це міг бути історик, провідний дослідник минувшини краю, кореспондент Московського археологічного товариства, дійсний член Одеського товариства історії та старожитностей, член-кореспондент Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії [16], автор “Київської Старовини”, “Записок імператорського Одеського товариства історії та старожитностей”, “Старожитностей”, “Етнографічного огляду”, “Археологічних вістей та заміток” В. Ястребов. У “Нарисі” з-поміж навчальних закладів помітно більше місця відведено реальному училищу, де саме й викладав та очолював організований ним же музей Володимир Миколайович. І, зрештою, саме він досліджував архів фортеці св. Єлисавети, місцезнаходження якого в нарисі не вказано. Натомість зазначено, що під час перебування Єлисаветграда в управлінні військових поселень (місто там знаходилося з 1829 по 1861 рр.) частину справ фортечного архіву передали Одеському товариству історії та старожитностей, зокрема шифрованого листа від 1.11.1755 р. російського дипломата в Константинополі до коменданта укріплення на Інгулі, цитата з якого наводиться в “Нарисі” [14, с. 8]. Цей самий фрагмент подав у своїй “Записці” і Г. Соколов [6].

20 червня 1904 р. під рубрикою “Повідомлення міської управи” газета “Відомості Єлисаветградського міського громадського управління” вмістила інформацію без підпису до 150-річчя заснування фортеці св. Єлисавети. У ній йшлося, що “Історичний нарис...” укладався кілька років кропіткою праці,

“довелось користуватися лише фрагментарними відомостями міського держархіву та описом справ архіву фортеці Св. Єлисавети”. Головна ж частина міського архіву від заснування Єлисаветграда, згоріла під час великої пожежі 10.07.1798 р., а справи фортечного архіву “ще 1846 р. за Височайшим велінням, внаслідок військово-історичного змісту їх, були передані на зберігання військово-топографічному депо в С.-Петербургу” [17]. Тобто, автор публікації з міської влади і на поч. ХХ ст. не знав про помилкову передачу 1876 р. документів укріплення до Києва.

Матеріали фортечного архіву використав 1912 – 1913 рр. у “Військово-історичному віснику” в публікації “Нариси з історії слов’янської колонізації в Новоросії у XVIII столітті. Сербські військові поселення” Є. Загоровський [7, с. 6]. 1927 р. архів фортеці з університетської бібліотеки в неопрацьованому вигляді передано до відділу рукописів Державної публічної бібліотеки АН УРСР. Історик С. Шамрай, який використовував ці документи в праці “До історії залюднення Степової України в XV ст. (Крилівщина й Лизаветчина)”, писав, що з 24 папок (433 в’язки) до бібліотеки надійшло 23 (ще 1 знаходилася в Київському Централі давніх актів) у погано збереженому стані. Багато справ згнило й розсипалось, особливо по краях. Аркуші (приблизно 30 тис.) не нумеровані. Дослідник зустрів цікаву інформацію не лише в фортечних (як В. Ястребов), а й у полкових справах [18].

До фортечного архіву звернулася дослідниця Н. Полонська-Василенко при написанні книги “Заселення Південної України в половині XVIII століття (1734 – 1775)”. Автор, з посиланням на Сенатський архів, підкреслює, що, виділяючи землі новосербам, російський уряд ігнорував те, що раніше їх було передано Миргородському полку з правом переселення сюди усіх бажаючих. Ця смуга території заселилася хуторами, слободами, містечками. Петербург знав про це. Полковник де-Боскет, який об’їхав цю місцевість, на засіданні Сенату 9 січня 1752 р. подав карту, складену ним 1745 р., заявивши, що вся територія, виділена для Нової Сербії, була на 1745 р. заселена. Він знав, що й після того “не мало знову поселень є”, але його заяви до уваги не

прийняли [19, с. 68]. Аналізуючи архів фортеці, наводиться перше місце базування її коменданта О. Глебова – значний торговельний пункт Архангельськ (Новоархангельськ) з невеликим укріпленням, “поки не збудовано кріпость св. Єлисавети”. Полонська припускає існування більш раннього поселення на території фортеці св. Єлисавети: “Мабуть на місці, де була збудована кріпость, вже жило якесь населення, інакше тяжко собі уявити, що через півтора місяця після офіційного заложення кріпості, тут уже відбувався ярмарок – 24 липня 1754 р.” [19, с. 78, 91]. Цю дату автор використала за Шмідтом, в публікаціях інших авторів вказується 29 червня, тобто ярмарок мав відбутися вже через 11 днів після закладення фортеці. Дослідниця зауважує, що гарнізонну канцелярію (орган коменданта) перейменовано в комендантську, до якої поступово стали переходити виключно справи, які стосувалися гарнізону фортеці. Поки у фортеці перебували всі чотири канцелярії – губернська, провінційна, комендантська і полкова Єлисаветградського полку, вони не чітко відмежовувалися одна від іншої. Провінційна канцелярія направляла комендантській не “ордери”, як підлеглий, чи “рапорти”, як вищестоящий, а “известия”. Це мало означати паритетність, хоча друга в деяких відношеннях підлягала першій. Так, “известие” провінційної канцелярії 1772 р. повідомило комендантську, що поточні справи останньої і “определения” мав підписувати її комендант “в присутності в канцелярії”. Водночас комендантська канцелярія направляла провінційній “пропозиції”. У фортечному архіві відклалися матеріали про надання місцевими церквами позик купцям (в т. ч. грекам, військовим, священикам на терміни чотири місяці – рік) про паперову фабрику в Єлисаветграді. Загалом Н. Полонська-Василенко оцінює документи укріплення, в т. ч. опубліковані В. Ястребовим, як невичерпне джерело відомостей про заселення, економіку, адміністрацію краю [19, с. 8, 23, 100].

Бібліотекарі зберегли єдиним комплексом матеріали укріплення і кінно-єгерського корпусу, дійшовши висновку, що діловодство другого було логічним продовженням діловодства першого [1]. У 1960-х рр. значну

частину справ відібрали до реставрації. Працівниця відділу рукописів І. Лисоченко провела впорядкування фонду № 9. З'явилися каталог, короткий опис справ та нумерація аркушів. Папки розміщено в хронологічній послідовності. Долалися, наскільки це можна було, наслідки недбалого ставлення до зберігання і впорядкування документів у XVIII – першій половині XX ст.

Один документ фонду № 9 відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР опубліковано 1970 р. в збірнику “Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.” [20, с. 247–248]. Три справи про фортецю, місцеві торгівлю та школу використали автори “Історії міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область” (1972 р.) [21, с. 82–84]. В роки незалежності матеріали фонду стали складовою джерельної бази дисертаційного дослідження О. Посунько [22]. У її статті в кіровоградському журналі “Степ” наводиться факт незадоволення Туреччиною будівництвом фортеці, яка постала в 37-и годинах їзди від її кордонів. Росія пообіцяла залишити укріплення в тому вигляді, яким воно було 1754 р. Прибувши сюди 1755 р. представник Порти заспокоїв своє керівництво: хоч споруда була міцною та надійною, але вали її невисокі, за літо нічого не зроблено, крім зусиль зі збереження збудованого [23, с. 83]. Документ з історії Крилівщини включив до збірника “Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії” виходець з Кіровоградщини А. Пивовар [24, с. 282]. Копію іншого документа, який свідчить про тотальний військово-адміністративний контроль фортеці св. Єлисавети над Центральною Україною, він надав для збірника Кіровоградського обласного краєзнавчого музею [25, с. 40–43].

Сьогодні архів фортеці зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського по вул. Володимирській поруч з червоним корпусом Національного університету ім. Т. Шевченка. Велика частина матеріалу періоду діючої фортеці висвітлює проблеми колонізації, особливо іноземної, Центральної та Південної України, зокрема, порубіжні відносини між Росією, Польщею та Запорозькою Січчю, стосунки

новосербів і слобожан. Йдеться про діяльність урядової комісії з опису запорізьких теренів, про підготовку ліквідації Січі та методи чиновників щодо захоплення земель козаків. Значно більше документів датовані 1784 – 1821 рр. Укази царів, сенату, військової та ін. колегій, провіантських комісій стосуються питань дислокації військ, кадрів офіцерського корпусу, матеріального утримання військових частин. Є ордери Потьомкіна, Рум'янцева-Задунайського, Суворова, Кутузова, Текелія, Багратіона, Волконського та ін. Документи висвітлюють будівництво міста Єлисаветграда, побут і звичаї поселенців [1]. Інтерес становлять справи про гайдамацький рух (38—73, 215—237, 457—497), запорозьке козацтво (1150—1173, 1183—1187, 1422—1447, 1728—1776), Новослобідський козацький полк (1345—1354, 1505—1506, 1611—1618, 1708—1727, 2108), інженерну справу і будівництво фортеці св. Єлисавети (111—127, 521—551, 1450—1467, 1698—1707), початки міського самоврядування в Єлисаветграді (251—256) [7, с. 5—6]. В цілому ж вони відображають процес загарбання та імперської колонізації земель Центральної й Південної України Росією.

Можливо, у фонді містяться й відомості про приїзди до фортеці Калнишевського, про першу назву міста на Інгулі, поселення, які існували до фортеці св. Єлисавети. Адже вже нижня хронологічна межа архіву укріплення (1753 р.) дає можливість спростувати офіційно прийняту від царської та радянської доби й до сьогоднішнього дня дату заснування міста на Інгулі (18.06.1754 р.). Так, 1753-м роком датовано згаданий Н. Полонською-Василенко рапорт цибулівського сотника Байдака коменданту фортеці св. Єлисавети у відповідь на запит того щодо причин подорожчання сіна [19]. А вихідною адресою листа її коменданта до кошового отамана Запорізької Січі, вказано 5 травня 1754 р. (за півтора місяці до згаданої дати початку будівництва форту) [20, с. 244]. С. Шамрай цитує датований на 3 дні раніше наказ Сената “Козацькому та іншим у тих Задніпрських місцях поселенню бути в відомстві фортеці Св. Єлисавети Коменданта...”. Таким чином, влада коменданта фортеці поширювалася на цілу територію Ново-Слобідського

полку. Першим таким комендантом ми бачимо бригадира Глебова (ще з 1752 р.)” [18]. С. Дідик пише, що комендантська канцелярія почала діяти до заснування самої фортеці. “Восени 1752 року, приблизно за рік до початку будівництва фортеці, комендант мав розміщуватися в місті Архангельську. Там, напевно, перебувала і Комендантська канцелярія” [7, с. 2]. Закладення фортеці датують 1752 р. В. Кабузан [26, с. 52], М. Дмитрієнко та О. Ясь [27, с. 70]. Опис, зроблений 1796 р. міським магістратом, засвідчує: Єлисаветград “початок свій має з 1752 року” [28, с. 4]. А. Скальковський вважає роком заснування фортеці 1753-й [29, с. 145]. Цей рік вказують і А. Полницький [30, с. 332], К. Валішевський [31] та О. Павлюченко [32, с. 106]. Член ОТІС, архієпископ Гавриїл стверджував, що після прийняття рішення 1752 р. “в два наступних роки (тобто 1753 – 1754. – С.Ш.) фортеця майже зовсім споруджена, споряджена артилерійськими гарматами” [33, с. 84]. Лише за цих умов міг відбутися 29 червня 1754 р. у фортеці ярмарок за участі купців з Росії, Польщі, Молдови, Криму, Туреччини [21, с. 82]. Походження назви фортеці від імені цариці Романової виводили Д. Яворницький [32, с. 12], Загоровський [35], аналогічно міста – О. Пашутін [36], Л. Церович [37, с. 125].

Держархів Кіровоградської області неодноразово просив ІРНБУ ім. Вернадського повернути фортечний фонд, але йому було запропоновано змікрофільмувати документи. Таким чином з позитивами справ за 1754 – 1766, 1768, 1779, 1788, 1789, 1791, 1796 рр. тепер можна ознайомитися в архіві [38, с. 18]. Зокрема – з рапортом про огляд місця для будівництва фортеці (травень 1754 р.), листуванням коменданта укріплення з російським резидентом в Константинополі, турецьким пашею, молдавським господарем, перекладачем султана, агентурними відомостями про Туреччину, про вбивство двох козаків (31.05.1754 – 01.11.1755), про гайдамаків, передачу справ слобідського козацького полку до Києва, про артилерію фортеці (1758), про витрати на фортифікаційні роботи (1759), про стан нових слобід (1761), опис приміщення у фортеці (1787) і самого укріплення (1796) [39]. В

Інституті рукописів НБУ зберігається справа про впорядкування архіву фортеці у 1840-х рр. та згадану передачу частини його документів до Петербурга. У ній знаходяться копії з архіву Єлисаветградської міської думи для ОТІС, у фондах якого і потрапили до Києва [5, с. 178]. Документи з історії фортеці є і в Центральному державному історичному архіві України в Києві (ф. 229 Коша Нової Запорізької Січі, ф. 59, зокрема, лист генерала Хорвата про будівництво в Новій Сербії фортеці Св. Єлисавети), Російському державному військово-історичному архіві (ф. 418, зокрема, проект фортеці 1753 р., плани укріплення 1754 – 1755 рр., 1762 р., в т. ч. трьох прилеглих кварталів) [40, с. 458], архіві Петербурзького відділення Інституту історії РАН (ф. 200 А. Скальковського). 2010 р. посольство Російської Федерації в Україні передало ДАКО колекцію паперових копій 238 документів Архіву зовнішньої політики Російської імперії з історії Нової Сербії та фортеці св. Єлисавети за 1751 – 1764 рр. Вони розповідають про заснування 1752 р. (так вказано на сайті облдержадміністрації, в. о. першого заступника голови якої брав участь у заході) укріплення, про переселення та освоєння Центральної України вихідцями із Сербії, Хорватії, Болгарії, Чорногорії та Валахії, листування Російської колегії іноземних справ з першими комендантами фортеці [41].

Фортечний архів містить значний масив інформації з регіональної, вітчизняної, зарубіжної минувшини, історії міжнародних відносин. Це засвідчило його часткове вивчення й оприлюднення у ХІХ ст. (як і архівознавчі публікації 1969 – 2000-х рр.). Водночас у подальшому, особливо в останні десятиріччя, його комплекс, як і літопис самого укріплення, не викликав ґрунтового інтересу центральноукраїнських краєзнавців, істориків, в тематичних публікаціях яких не містяться безпосередні посилання на архів [42], немає книги (брошури) з історії фортеці.

Практично водночас із фортечним почав формуватися ще один комплекс документів імперської колонізації краю. 1752 р. у межиріччі Синюхи й Бугу за указом Єлисавети Романової засновується військово-

землеробське поселення Нова Сербія у складі 40 рот гусарського й пандурського полків із центром у Новомиргороді. У канцелярії Новосербського корпусу починають відкладатися документи. Укази, повідомлення, листи, рапорти, промеморії свідчили про вербування сюди нових переселенців, збір інформації розвідниками про можливі напади татар і турок, відносини керівництва новосербів з вищестоящими інстанціями, починаючи від фортеці св. Єлисавети [43, с. 266–269]. Документи показували порубіжні стосунки з поляками, проблеми гайдамаччини, направлення новосербів на війни Росії, перевірки Нової Сербії комісіями, які в т. ч. збирали скарги на її керівника [44, с. 462–463]. Матеріали ілюстрували відносини колоністів з місцевим українським населенням, релігійні питання, стан укріплень, їх озброєння [45, с. 360]. Загалом в канцелярії Новосербського корпусу відкладалися документи, які охоплювали соціальні, етнічні, політичні проблеми регіону.

1763 р. архів корпусної канцелярії перевезли на 80-и возах до Катеринослава. У першій пол. ХХ ст. фонд складав 1583 справи, втративши майже половину свого об'єму [44, с. 462]. Короткі відомості про формування архіву корпусу та його склад напр. 1920-х рр. на час його перебування в Дніпропетровському крайовому архіві подав В. Греков [46, с. 262]. Вцілілі документи корпусу публікуються [47], досліджується його доля і зміст [48]. Ці матеріали використала Н. Полонська-Василенко в “Заселенні Південної України...”, зокрема, в частині сутичок сербів із слобожанами [19, с. 188]. Як уже йшлося, 2010 р. до ДАКО передано паперову колекцію документів Архіву зовнішньої політики Російської імперії з історії Новосербського корпусу та фортеці св. Єлисавети [40].

У ХІХ ст. до колонізаційної мілітарної історії краю додалися аракчеєвські поселення. Дослідник Шмідт на поч. 1860-х рр. (через кілька десятиріч після їх заснування) вважав, що кращі з архівів Новоросійського військового поселення кавалерії, які мали послугувати написанню його історії, знаходяться у Вознесенську, а потім в Новомиргороді та Новій Празі [9, с. 617].

Джерела та література

1. *Лисоченко І.Д.* Архів фортеці святої Єлисавети // Збірник оглядів фондів відділу рукописів. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 29–35. (Её же. Архив крепости святой Елисаветы // Первая Правобережная научная конференция по историческому краеведению (тезисы докладов). – Кировоград: Облуправление по статистике, 1988. – С. 79–80.)
2. *Швидько Г.К.* А.О. Скальковський та його “Історія Нової Січі...” // *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі або останнього Коша Запорізького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – С. 3–16.
3. *Хмарський В.М.* Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. – Одеса: Астропринт, 2002. – 399 с.
4. *Мурзакевич Н.* Григорий Ивановичь Соколовъ // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. Т. III. – Одесса, 1853. – С. 522–527.
5. *Домарацька К.* “Предназначенные для хранения в Военно-топографическом депо”. До історії архіву фортеці Св. Єлисавети // *Медієвістика. Історія церкви, науки і культури.* Вип. 1. – К., 1997. – С. 178–183.
6. *Соколовъ Г.* Историческая и статистическая записка о военномъ городе Елисаветграде // Записки Одесскаго Общества Истории и Древностей. Т. 2, од. 1. – Одесса, 1848. – С. 384–401. (Див. також: Єлисавет (Кіровоград). – 1993. – Січень – лютий.)
7. *Дідик С.* Архів фортеці Св. Єлисавети: маловідомий фонд // http://www.cossackdom.com/doc/didik_arhivek.htm
8. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ. 1713 – 1776. – К.: Наук. думка, 1994. – 228 с.
9. *Шмидтъ А.* Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. Ч. II. – С.-Петербургъ: Типография Калиновского, 1863. – 874 с.

10. Доповідь М.М. Левченка “Про знищення пам’яток старовини в Південній Росії” на III археологічному з’їзді // Історико-культурна спадщина України (XIX ст. – поч. XX ст.). – К., 1995. – С. 90–93.
11. ДАКО (Державний архів Кіровоградської області). – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 539.
12. Там само. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 258.
13. *Ястребовъ В.* Архивъ крепости св. Елисаветы // Записки Императорскаго Одесскаго Общества истории и древностей. Т. 15. – Одесса: Тип. А. Шульце, 1889. – С. 548–589.
14. Историческій очеркъ г. Елисаветграда / Сост. и изд. А.Н. Пашутинъ. – Елисаветградъ: Лито-Типографія Бр. Шполянскихъ, 1885. – 359 с.
15. *Печериця Т.В.* Визначний українознавець П.З. Рябков (1848 – 1926). – Кіровоград: Імекс, 2003. – 117 с.
16. Владимиръ Николаевичъ Ястребовъ (Некрологъ) // Кіевская Старина. Т. LXVII. – 1899. – Октябрь. – С. 121–126; *Бракер Н.* Володимир Миколайович Ястребов (До тридцятих роковин смерті) // Єлисавет. – 1992. – 20–27 травня.
17. Ведомости Елисаветградскаго Общественнаго Управленія. – 1904. – 20 июня.
18. *Шамрай С.* До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина і Лизаветчина) // Записки історико-філологічного відділу. – 1929. – Кн. XXIV. – С. 207–302.
19. *Полонська-Василенко Н.* Заселення Південної України в половині XVIII ст. (1734 – 1775). Ч. 1. – Мюнхен: Український вільний університет, 1960. – 221 с.
20. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірник документів. – К.: Наук. думка, 1970. – 659 с.
21. *Безтака П.М., Нагорний О.Ф.* Кіровоград // Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. – К.: УРЕ, 1972. – С. 81–124.
22. *Посунько О.М.* Історія Нової Сербії та Слов’яносербії. – Запоріжжя: РА

- “Тандем-У”, 1998. – 80 с.
23. *Посунько О.М.* Дикого поля не було. До історії колонізації степового краю в середині XVIII ст. // *Степ (Кіровоград)*. – 1996. – № 2–3. – С. 81–84.
 24. *Пивовар А.В.* Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії: в документах середини XVIII століття. – К.: Академперіодика, 2003. – 336 с.
 25. Витяг з відомостей про склад військових команд, підпорядкованих фортеці святої Єлисавети за репортом бригадира коменданта Василя Черткова генерал-майору Олександрову Ісакову від 19 серпня 1765 року // *Шляховий К.* Козаки – будівельники фортеці святої Єлисавети. – Науковий збірник Кіровоградського обласного краєзнавчого музею. Вип. 1. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. – С. 31–46.
 26. *Кабузан В.М.* Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719 – 1858 гг.). – М.: Наука, 1976. – 307 с.
 27. *Дмитрієнко М.Ф., Ясь О.В.* Уроки імперської політики // *Відродження*. – 1994. – № 3. – С. 70–72.
 28. ДАКО. – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 8.
 29. *Скальковскій А.* Історія Новой Сечи или последняго Коша Запорожскаго. Ч. II. – Изд. третье. – Одесса: Типографія А. Шульце, 1885. – 359 с.
 30. *Полніцкый А.* Нападеніе гайдамаковъ на карантинъ въ Ягодной Долине въ 1750 году // *Кіевская Старина*. Т. XXV. – 1889. – Май – іюнь. – С. 332–379.
 31. *Валишевскій К.* Дочь Петра Великого (Елизавета Петровна). – Репринтное воспроизведение изд. 1911 г. – М.: Книга, СП “Внешберика”, 1990. – 562 с.
 32. *Павлюченко О.В.* Сербські військово-землеробські поселення на Україні у XVIII ст. // *Український історичний журнал*. – 1981. – № 2. –

- С. 101–108.
33. *Гавриіль, Архієпископъ Тверскій и Кашинскій*. Отрывокъ повествованія о Новороссійскомъ крае, из оригинальныхъ источниковъ почерпнутый. Періодъ отъ основанія в Новороссійскомъ крае Новой Сербіи, до учрежденія наместничества Екатеринославскаго съ упраздненіемъ губерній Новороссійской и Азовской, за коимъ последовало упраздненіе и Славенской епархіи с 1751 по 1786 годъ // Записки Одесскаго общества исторіи и древностей. Т. 3. – Одесса: Городская типографія, 1853. – С. 79–129.
34. *Эварницкій Д.И.* Исторія запорожскихъ козаковъ. Т. 1. – С.-Петербургъ: Типографія И.Н. Скороходова, 1892. – 533 с.
35. Одесскій листокъ. – 1917. – 31 января.
36. Ведомости Елисаветградскаго Городскаго Общественнаго Управленія. – 1903. – 13 мая.
37. *Церовић Љ.* Срби у Украјини. – Нови Сад: Српско-украјинско друштво, 2002. – 418 с.
38. *Маринець Л.* Джерельна база Державного архіву Кіровоградської області з історії міста Єлисаветграда другої половини XVIII століття // Наш край у XVIII столітті: Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2003. – С. 17–19. Див. також: *Шияновська О.Н.* Архівні матеріали з історії фортеці св. Єлисавети // Проблеми вивчення історії міста Кіровограда (до 240-річчя заснування міста): Доповіді ювілейної конференції. – Кіровоград, 1994. – С. 54–57.
39. ДАКО. – Ф. 1(5). – Оп. 1 позитивів за 1754–1766, 1768, 1779, 1788, 1789, 1791, 1796 рр. – Спр. 4–8.
40. *Цвижба Л.* Картографические документы по истории Новой Сербии в фондах Российского государственного военно-исторического архива // Сеоба Срба у Руско царство половином 18 века: Зборник радова са Међународног научног скупа у Новом Саду. – Нови Сад: Српско-

- українсько друштво: Архив Војводине: Музеј града Новог Сада, 2005.
– С. 449–460.
41. <http://Kr-admin.gov.ua/> (Кіровоградська обласна державна адміністрація)
42. *Гайда Л.* Фортеця Св. Єлисавети – визначний об’єкт туризму // Наш край у XVIII столітті... – С. 39–52; *Тупчієнко М.* Проблеми вивчення історії фортеці Св. Єлисавети та перспективи її музеєфікації // Там само. – С. 52–65; *Шевченко С.* Доля архіву фортеці св. Єлисавети (друга половина XVIII – XIX ст.) (подано до Наукових записок. Серія: Історичні науки. КДПУ ім. В. Винниченка, 2013 р.); *Шляховий К.* Козаки – будівельники фортеці святої Єлисавети // Науковий збірник Кіровоградського обласного краєзнавчого музею. Вип. 1. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. – С. 31–46.
43. *Чумак О.* До історії діяльності канцелярії Новосербського корпусу // Сеоба Срба у Руско царство половином 18 века... С. 265–270.
44. *Посунько О.* Матеріали архівосховищ України до історії сербської колонізації середини XVIII ст. та її наслідків // Там само. – С. 461–471.
45. Канцелярія Новосербського корпусу / Упор.: В. Мільчев, О. Посунько / Передм. С. Гаврилович, С. Лалич, В. Мільчев, О. Посунько // Джерела з історії Південної України. Т. 2. – Запоріжжя, 2005. – 442 с.
46. Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Матяш та К. Климової. – К.: Видавн. дім “КМ Академія”, 2002. – 612 с.
47. *Абросимова С.В., Чумак О.М.* До історії Нової Сербії (документи з архіву канцелярії Новосербського корпусу // Південна Україна XVIII – XIX ст. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1996. – С. 19–27; Канцелярія Новосербського корпусу...
48. *Дьомін О.Б., Чумак О.М.* Документи канцелярії Новосербського корпусу як джерела історії України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Вип. 6. – К., 1999. – С. 166–171; *Посунько О.М.* Матеріали канцелярії Новосербського корпусу до історії Нової Січі (1734 – 1775 рр.) // Запорозьке козацтво в пам’ятках історії та культури.

Міжнар. наук.-пр. конф. 2–4 жовтня 1997 р. Секція I, II. – Запоріжжя, 1997. – С. 214–217.

49. *Шевченко С.* Хто автор “Нарису історії м. Єлисаветграда?” // *Ведомости (Кировоград).* – 2011. – 23 сентября.
50. *Шевченко С.* Першу історію міста на Інгулі написав Соколов // *Ведомости.* – 2012. – 13 января.
51. *Шевченко С.* Архів старої фортеці // *Народне слово.* – 2013. – 14–20 червня.

ДОКУМЕНТИ ДОРЕВОЛЮЦІЙНОГО ЧАСУ

Державний архів Кіровоградської області. Офіційне діловодство в Торговиці, Олександрівці, Крилові, інших поселеннях на захід від р. Синюхи, на північ від р. Тясмину мало вестися польською мовою, оскільки ці землі входили по 1790-і рр. до складу Речі Посполитої. Сюди з Варшави, регіональних адмінцентрів йшли накази, розпорядження, регламенти, листи тощо. Звідси давалися відповіді. Тож історія цього регіону значною мірою має бути представлена в архівах Польщі. Із колонізацією Центральної України Російською імперією тут поширювалося російське діловодство. Це стосувалося всіх офіційних галузей життєдіяльності.

Попри політичні катаклізми ХХ століття в Держархіві Кіровоградської області (ДАКО) збереглися сотні фондів церков краю II пол. XVIII ст. – поч. 1920-х рр., переважно православної, менше – римокатолицької, іудейської, лютеранської конфесій [1, с. 201–214]. Тут містяться дані про відомих осіб. Наприклад, точні місця народження й хрещення Ю. Яновського (Нечаївка на Компаніївщині) та В. Винниченка (Єлисаветград) встановили, відповідно, С. Плачинда та М. Смоленчук. Якщо першому прийшлося їхати до районного ЗАГСу, де тоді зберігалися церковні книги [2, с. 279, 285, 333], то другий це вже зробив у держархіві області у фонді церкви ікони Божої Матері [3]. Автор цієї книги виявив в архіві записи про народження Радомисьького (Зінов'єва, чиє ім'я носило місто десять років), внука Пушкіна та ін. За метричними записами про народження, шлюбність і смертність сучасники можуть зробити спробу в архіві встановити свій родовід, скласти генеалогічне дерево. Зазначимо, що серед фондів церков немає жодної, яка б носила ім'я св. Єлисавети. У зв'язку з цим у церкві св. пророка Захарії та праведної Єлисавети та музеї смт Чорноморська АР Крим нам пояснили, що імена цього подружжя можуть увічнюватися лише разом.

В ДАКО зберігаються матеріали органів станового, міського, земського, дворянського самоуправління, прокуратури, суду, благодійництва, фінорганів, адміністративних та військово-адміністративних установ, поліції, нотаріусів [1, с. 190–193], установ і організацій податків та кредитів, сільського господарства, зв'язку, промислових підприємств. Документи середніх навчальних закладів Єлисаветграда, Олександрії, Златополя свідчать про навчання тут В. Винниченка, Є. Маланюка, П. Феденка, О. Семененка, Д. Чижевського, К. Шимановського, О. Осмьоркіна, Тобілевичів, І. Тамма, Г. Лангемака, Тарковських, Ю. Яновського, Є. Чикаленка, І. Полтавця-Остриниці.

9 фондів особового походження дорядянського часу представляють матеріали вихідців з княжих, поміщицьких, купецьких родин, підприємців та міського землеміра. Збірка останнього П. Рябкова [4] представляє і радянську добу. Вона є особливо цінною для істориків, адже він займався вивченням минувшини краю, археологією, етнографією, музейництвом. Із 620 справ інтерес, передовсім, для краєзнавців становлять рукописи з історії Єлисаветграда й повіту, Запорізької Січі, статті й друковані видання про місцеве товариство поширення грамотності й ремесел, культурне життя міста, нариси про діяльність ремісничо-грамотного училища та міської безкоштовної громадської бібліотеки. Є й матеріали про землемірну справу, складання карти повіту, шляхи, планування забудови міста, його вулиці [5]. У рукописах автора виявлено згадку, що зимівник запорожця Завади (сьогодні – у складі Кіровограда) засновано раніше фортеці св. Єлисавети [6, арк. 6], копію опису міста, де вказано 1752 рік його заснування. Наявність цього опису в історичному нарисі міста, упорядкованому і виданому міським головою О. Пашутіним 1897 р. [7, с. 259–261] та документах міської думи [8, арк. 4] дає підстави розглянути питання про “збільшення” віку Єлисаветграда, датою заснування якого вважається 1754 р. Фонд П. Рябкова досліджений кіровоградкою Т. Печерицею, результатом чого стали захист дисертації кандидата історичних наук, публікація праці “Визначний українознавець П.З. Рябков” [9], удостоєної краєзнавчої премії облради

ім. В. Ястребова.

Не всі колишні цінні приватні збірки потрапили до держархіву області. Спробу провести пошукову роботу в місцевих приватних колекціях зробив В. Ястребов. В Олександрійському повіті він познайомився із Хорватом та Пишчевичами. Від нащадків сербських колоністів збирач отримав “Примечанія Александра Пишчевича на Новоросійській край”, щоденник останнього, родовід Хорватів та ін. “Примечанія” він підготував для “Київської Старовини” [10]. У березні 1889 р. історик писав Одеському товариству історії та старожитностей про доцільність обстеження сімейних колекцій у спадкоємців Д. Остен-Сакена та О.Л. Пишчевича і зосередження приватних архівів у музеї або архіві товариства та просив вжити заходів для придбання цих двох збірок. Але спадкоємниці на це не згодилися [11, с. 30].

Напевне, найінформативнішими з фондів є документи органів місцевої влади, які, природно, охоплювали широке поле діяльності. Понад півтисячі справ нараховується сьогодні у фонді міської думи [12], понад сім тисяч – міської управи [13] за 1789 – 1920 рр. Матеріали другої структуровані за розпорядчим, будівельним, торговельним, ринковим, орендним, поліцейсько-пожежним, медико-санітарним і ветеринарним, бухгалтерським, освітнім, військовим, довідковим, господарським, училищним, земельним, статистичним, водовідним і електроосвітлювальним та ін. відділеннями й столами [1, с. 61–71]. Окремі документи стосуються періоду національно-визвольних змагань: розпорядження Центральної Ради про підготовку до виборів Українських Установчих зборів, матеріали про конфіскацію поміщицької землі селянськими комітетами, про організацію українського війська.

Документи органів самоуправління знаходилися в міській управі, для якої в середині ХІХ ст. споруджено двоповерхове приміщення (тепер – облрада на майдані Кірова). За відсутністю тоді державних архівів цей, фактично сьогодні б відомчий архів, називали міським. Розмістився він в кам'яному одноповерховому будинку, спорудженому при управі. Збереглося

листування (17.06.1863 – 17.05.1870) думи із статистичним комітетом Херсонського губернаторського правління про розбір справ архіву міської думи і продаж тих із них, які не підлягали зберіганню. Список останніх за 1792 – 30.06.1899 рр. елисаветградці відправили до губернського центру. 1870 р. комітет дозволив продати непотрібні документи, зауваживши, що перед реалізацією з аукціону папери мали розшити і привести до стану неможливості їх прочитання. Прибуток від реалізації макулатури мав піти на рахунок думи. Торги призначили на 18 травня, про що мала розмістити оголошення поліція. Архіваріусу було доручено помітити в “архівній книзі” про знищення справ. За півроку до цього комісія гласних на чолі з в. о. голови думи встановила: “справи, які зберігаються в архіві, а також книги й описи справ утримуються в порядку і жодних упушень і несправностей не виявилось” [14, арк. 11]. 1876 р. було прийнято інструкцію про діловодство міської думи. Ним відав секретар, котрому підпорядковувались всі служби в канцелярії [15, 27 зв.].

Документи місцевого самоуправління часто горіли, особливо тоді, коли будинки були, переважно, дерев’яними. Найбільша пожежа 1798 р. знищила архіви міських присутніх місць та духовного правління. Є думка, що, наприклад, за 1871 – 1880-і рр. збереглося лише близько 2% документів загальної канцелярії думи та управи, а за 1890 – 1917 рр. – 55 – 30% [16, с. 5]. Деякі матеріали міського архіву (думи) за 1792 – 1881 рр. опубліковані в “Історичному нарисі м. Єлисаветграда” [7, с. 262–286]. 1905 р. вийшов збірник постанов думи за 1871 – 1903 рр. [17]. На документах думи й управи захищена 2012 р. дисертація кандидата історичних наук кіровоградця В. Крижанівського “Джерела з історії Єлисаветградського міського самоврядування (червень 1871 – лютий 1917 рр.)” [16]. До найінформативніших матеріалів з історії міського відомчого архіву він відніс 8 справ міськуправи [18] та 1 – думи [19], згадав і відповідні публікації в періодиці [20].

Документи думи та управи зберігають інформацію з історії

найбільшого підприємства краю – заводу з виготовлення сільськогосподарських машин і знарядь АТ “Р. і Т. Ельворті” [21, с. 56–57]. У фонді самого підприємства нараховується 358 справ з 1873 по 1923 рр. з деякими перервами [22].

Небагато збереглося за ХІХ століття документів поліції. Ними відав свого часу і секретар міської поліції І. Карпенко-Карий, переведений сюди із повітового суду [23]. 1863 р. елисаветградський поліцмейстер звернувся до губернаторського правління щодо утворення комісії для розбору старих архівних справ поліції. На це було роз’яснено, що комісії з розбору адмінсправ повітових міських присутніх місць відомства міністерства внутрішніх справ зобов’язані встановлювати відповідність заголовків справ їх змісту, можливу наявність паперів, які не відносяться до справи. Не повинні знищуватися матеріали про дворянство, зарахування до купецького стану, родовідні книги [14, арк. 2–2 зв.]. Необхідно було виявляти крайню обережність, щоб не знищити справи, корисні якщо не для поточних потреб, то при написанні історичних, статистичних та інших матеріалів. В поданих керівництву описах мали вказуватись номери, заголовки, хронологічні рамки справ, число аркушів.

У держархіві області зберігаються лише чотири справи Єлисаветградської міщанської управи [24]. Відсутні документи, зокрема, за 1893 – 1913 рр. У жовтні 1910 р. за розпорядженням губернатора поліція розпочала розслідування крадіжки документів із архіву управи, який знаходився в її сараї [25]. Та наприкінці року газета “Голос Півдня” повідомила: “За доносом, що з архіву міщанської управи розкрадають справи, а потім продають на базарі, поліцією був проведений обшук у сараї управи, але факт розкрадання не встановлений” [26]. Кращою очікувалася ситуація із зберіганням нотаріальних документів. За клопотанням голови окружного суду до кошторису 1912 р. міністерство юстиції внесло гроші для будівництва приміщення нотаріального архіву на території суду [27]. В облдержархіві області є понад півсотні фондів нотаріусів краю [1, с. 190–

193], в т.ч. відомого українського громадського діяча Єлисаветграда В. Нікітіна [28].

Близько тисячі справ нараховує фонд Єлисаветградської земської управи [29]. Її матеріали активно публікувалися в дорадянський час [30]. Оскільки документи Олександрійської земської управи не збереглися, то деякі дані про архіви можемо зустріти саме в подібній публікації. Завершені справи для архіву управи діловоди мали здавати секретареві з описом паперів при кожній з них, де вказувалися номери сторінок чи аркушів. Їх секретар здавав архіваріусу, який відповідав за архів. 1903 р. земська сесія затвердила план відновлення бухгалтерських книг і документів, які двічі викрадалися з управи [31, с. 247–256].

Дорадянський час в ДАКО представлений значним числом газет. Зберігаються “Єлисаветградский листок”, “Єлисаветградский вестник”, “Ведомости Єлисаветградского городского общественного управления”, “Голось Юга”, “Трудь”, “Южные отклики”, “Известия Александрійского уездного земства”, “Известия” та ін. В бібліотечному фонді є й книги, брошури тієї доби.

Держархіви областей України. Наведемо приклади наявності першоджерел з історії Центральної України в інших обласних, центральних вітчизняних та зарубіжних архівах. Неодноразово в документах Держархіву Херсонської області згадується підприємство Ельворті, з яким листувалися кредитні товариства щодо вкладання коштів у вигідну справу (ф. 19). Є матеріали про економічний стан державних селян Бобринецького й Олександрійського повітів (ф. 3), переведення Єлисаветграда та Новогеоргіївська з військового до цивільного відомства, про відкриття ощадно-позичкового товариства у Бобринці (ф. 196), доповідна віце-губернатора про стан міського господарства Єлисаветграда, про створення Бобринецького повіту (1830 – 1831 рр.), карти і плани Єлисаветграда та Олександрії. У фонді губернатора містяться протоколи розгляду прохань єлисаветградців допомогти грошима зарубіжним і вітчизняним біженцям

першої світової війни [32]. У Держархіві Одеської області є матеріали про діяльність славіста В. Григоровича [33, арк. 39] [34], опікуна навчального округу, сербського консульства, інших структур, які куриували за напрямками своєї діяльності Центральну Україну. Так, в документах управління Одеського поштово-телеграфного округу (ф. 307) містяться схеми й плани телеграфних ліній Єлисаветградського та Олександрійського повітів (1915 – 1916 рр.). У фонді Товариства сільського господарства Південної Росії (ф. 27) є листування про дослідження ґрунтів у Олександрійському повіті та про тваринницьку виставку в Єлисаветграді (1871 – 1872 рр.). Інформація про селянські заворушення в Бобринецькому повіті, будівництво Знам'янсько-Миколаївської залізниці зберігається в документах управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора, про фабрично-заводську статистику Єлисаветграда та революційні гуртки в місті – в матеріалах тимчасового одеського генерал-губернатора (ф. 5) [35]. Лист І. Тобілевича (1883 р.), листування про діяльність єлисаветградських реального училища та громадської бібліотеки (ф. 162) є у фонді П. Зеленого [36].

У Держархіві Київської області є листування міщанських управ про влаштування благодійних спектаклів за участі М. Садовського, справи про страхування майна чавуноливарного заводу в Єлисаветграді (ф. 291) та Іванківського винокурного заводу цього повіту (ф. 480), доповідна про джерела мінеральних вод у Златополі (1817 р.) (ф. 13) [37]. Розпорядження і листування про передачу адміралтейських поселень Богданівки та Знам'янки до військового управління й ревізійні реєстри селянських господарств цих сіл (1816 р.) зберігаються у фонді Управління чорноморських адміралтейських поселень (ф. 246) Держархіву Миколаївської області. У діловодстві канцелярії Миколаївського військового губернатора (ф. 230) відклалися справи про перебування в Миколаєві театральних труп М. Садовського (1892 р.) та М. Кропивницького. Серед матеріалів фонду М. Аркаса (ф. 468) – листування з М. Кропивницьким (1897 – 1908 рр.), листи О. Сулова (1899), М. Вороного (1901), М. Садовського (1906) [38, с. 12–13, 18, 39]. Останній

входив до Товариства прихильників української літератури, науки і мистецтва, що засвідчує його фонд у Держархіві Львівської області [39]. У Держархіві Черкаської області є матеріали з історії поселень Кіровоградщини, які свого часу підпорядковувалися адміністративно Умані, Чигирину. Зокрема, до ф. 756 та ф. 847 увійшли дані про роботу військовополонених Першої світової війни на сільгоспроботах у Підвисокому, Небелівці, Перегонівці, Полонистому, Покотиловому Уманського повіту [40, арк. 61] [41, арк. 107, 117]. Варто також звернути увагу й на фонди держархівів Дніпропетровської, Вінницької, Полтавської областей.

Центральні державні архіви України. У Центральному державному історичному архіві України в Києві серед матеріалів актових книг є документи про селянсько-козацькі війни і повстання XVII ст., в т. ч. Я. Острянина й П. Павлюка, які діяли і в районі Крилівщини. У ф. 51 (Генеральна військова канцелярія) містяться матеріали про перенесення ярмарків з Цибулева до фортеці Глинськ Крилівської сотні (1749 р.), дії гайдамаків під Чорним лісом, їх втечу з крилівської в'язниці (1750 р.) [42, с. 128–129, 147, 185], про виділення козаків для будівництва фортеці св. Єлисавети (1752 р.), про заселеність Центральної України у першій половині – середині XVIII ст., вихід звідси частини жителів Власівської, Крилівської, Архангелгородської сотень 1753 р. після приходу новосербів. Наявність мережі приходів культових закладів, які з утворенням Нової Сербії знелюднювалися, засвідчують документи Київської духовної консисторії (ф. 127) [43, с. 11–18, 106, 117–118, 219–223, 225–226, 266–279]. У фонді Київської губернської канцелярії (№ 59) зберігаються рапорт про затримання гайдамаків у Новому Миргороді, їх дії в районі р. Синюхи [42, с. 177, 297–298], справи про виведення із містечка Архангельського гусар Молдавського полку, які перешкоджали поселенню іноземних підданих до Нової Сербії, про будівництво фортеці Св. Єлисавети (1754 р.), вжиття заходів проти поширення серед запорозьких козаків чуток щодо пропуску генерал-

лейтенантом Хорватом через територію Нової Сербії гайдамаків на Польщу (1757 р.), про поширення указу Сенату щодо заборони ввезення з-за кордону до Запорізької Січі та Нової Сербії спиртних напоїв і вивезення золотої й срібної монети (1762 – 1763 рр.), рапорт про отримання указу Колегії іноземних справ щодо повернення до Нової Сербії із Польщі дезертирів-сербів (1752 р.), лист про будівництво фортеці св. Єлисавети (1754 р.) [44, с. 162–166].

Серед документів Канцелярії гетьмана К. Розумовського (ф. 269) є інформація про Калантаїв, Цибулів, Торговицю, Новомиргородський шанець, Бірки, Чутянський ліс, Нову Сербію у зв'язку з рухом і допитами гайдамаків [42, с. 172–176, 202, 301–303]. У Канцелярії київського, подільського та волинського генерал-губернатора (ф. 442) відклалися листування й прохання М. Заньковецької, І. Карпенка-Карого, М. Кропивницького, М. Лисенка, М. Садовського, П. Саксаганського та М. Старицького про дозвіл на постановку спектаклів і проведення музичних вечорів та публікацію в пресі літтворів українською мовою, про відкриття драматичних і оперних театрів, музшкіл, заснування музичних та літературно-драматичних товариств [45, с. 74, 77–78]. Листування Одеського жандармського управління (ф. 385) свідчить про спостереження за діяльністю М. Садовського та І. Карпенка-Карого (1889 р.). Колекція документів Київської археографічної комісії (ф. 220) засвідчує надання Магдебурзького права Крилову польським королем Станіславом Августом 1792 р. Є документи полкових канцелярій Слобідської України про відправку столярів та “пильщиків” до Нової Сербії. Тут були розташовані царські війська. У колекції документів Київського історичного товариства Нестора Літописця (ф. 228) зберігаються матеріали про гайдамаків, козаків, ліквідацію їх вольностей. В архіві відклалися справи про будівництво залізниць Єлисаветград – Миколаїв (1871 р.), Долинська – Помічна – Умань, Помічна – Миколаїв (1918 р.), про революціонерів, страйки у Знам'янці, Долинській, Єлисаветграді, про встановлення в останньому влади гетьманців П. Скоропадського (ф. 419) [46]. Документи про борги

елисаветградських купців виявлені у фонді Другої Малоросійської колегії (ф. 54) [47, с. 109]. Збереглися портретні та групові знімки згаданих театральних діячів і композиторів у Центральному державному кінофотофоноархіві України [45, с. 86]. У Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України є колекція матеріалів майстрів сцени, серед яких – рукописи спогадів акторки С. Тобілевич про діяльність перших українських професійних театральних груп, про творчість корифеїв, переклади польських творів (ф. 191), фонди М. Зерова (ф. 28), Г. Вервеса (ф. 1023) [48, с. 181–184].

Зарубіжні архіви. У колишніх центральних держархівах СРСР, а тепер – Росії, в Москві зберігається, зокрема, інформація з історії Середньої Наддніпрянщини. У Російському держархіві древніх актів є листування гетьманів з імператорами про права, свободи, привілеї козацького населення Вольностей Запорізьких, документи про Коліївщину, дозвіл Петербурга на право заснування Нової Сербії, свідчення про зловживання тут її керівника Хорвата, листування колегії іноземних справ із Сенатом, новосербським та фортечним керівництвом, з дипломатичним представником у Туреччині про будівництво фортеці св. Єлисавети (1754 – 1755 рр., 1751 – 1762 рр., фф. 86, 95) [49, с. 70, 78]. Опис Задніпровських місць 1745 р. при рапорті 1752 р. підполковника Д. де Боскета свідчить про заселеність території сучасної Кіровоградщини у новосербські часи [43, с. 168–189]. Це ж підтверджують і дані у фонді Сенату (ф. 248) про заснування населених пунктів краю в 1738 – 1747 рр. [50, с. 72–73]. В Російському державному військово-історичному архіві у фонді Військової (Таємної) експедиції військової колегії (ф. 20) зберігаються матеріали з історії гайдамацького руху в районі лісу Чута, Торговиці, Архангелгородка, Петрового Острова, Цибулева, Глинська, р. Чорний Ташлик, р. Інгулець [42, с. 152–154, 209–210, 215, 217]. Є відомості про число купців, поселян, поміщицьких селян українців. Йдеться і про жорстоке придушення заворушення 1833 р. мешканців військового поселення с. Рівного, які відмовилися працювати безкоштовно. У колекції

військових училищ є 4 справи Єлисаветградського кавалерійського юнкерського училища [51]. У Російському держархіві літератури та мистецтва зберігаються особисті фонди, документи центральноукраїнців Г. Нейгауза, С. Кравчинського (Степняка), Д. Бедного [52, с. 4–5]. Дані з історії Центральної України є в спогадах, листах колишніх її мешканців, емігрантів в офіційних і приватних збірках далекого зарубіжжя. Зокрема, в Українській вільній академії наук у США зберігається архів уродженця Новоархангельська, випускника Єлисаветградського реального училища, учасника національно-визвольних змагань, поета діаспори Є. Маланюка [53, с. 5, 19–23, 41, 113, 150–152]. Інформативними є документи меморіального архіву засновника підприємства з виробництва сівалок Р. Ельворті у Дочестері графства Дорсет Великобританії. При вивченні персоналій земляків інтерес можуть становити також архівні колекції в Польщі, Чехії, Німеччині, Франції, Білорусі, Ізраїлі, Канаді.

Зречення останнього російського монарха від престолу, виникнення Центральної ради в Києві започаткували нові часи. Це відобразилося, певним чином, і на долі архівів. У Єлисаветграді, зокрема, почала діяти комісія з розбору архіву ліквідованого жандармського відділення. 8 квітня 1917 року голова загальноміської думи Д. Горшков на сесії оголосив повідомлення комісії з розбору вказаного архіву та ради робітничих депутатів, що один з представників останньої в думі виявився співробітником жандармського відділення. Гласні, серед яких були Ю. Тобілевич, М. Левитський, О. Тарковський, прийняли інформацію до відома, виключили екс-співробітника жандармів з думи і просили раду обрати на його місце іншу особу [44, арк. 39]. У добу УНР (часи Центральної ради і Директорії), Гетьманської держави започаткувалося і велося діловодство українською мовою. На це згодом муситиме реагувати і радянська влада в процесі реалізації політики коренізації, в т. ч. через україномовне діловодство.

Джерела та література

1. Державний архів Кіровоградської області: Анотований реєстр описів. – Т. 1. Фонди періоду до 1917 року. – Кіровоград: Кіровоградська райдрукарня, 2005. – 292 с.
2. Лист у вічність: Спогади про Юрія Яновського. – К.: Дніпро, 1980. – 349 с.
3. ДАКО. – Ф. 825. – Оп. 1.
4. Там само. – Ф. 304. – Оп. 1.
5. Особові фонди Державного архіву Кіровоградської області: Довідник. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2005. – 91 с.
6. ДАКО. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 618.
7. Историческій очеркъ г. Елисаветграда / Сост. и изд. А.Н. Пашутинъ. – Елисаветградъ: Лито-Типографія Бр. Шполянскихъ, 1897. – 359 с.
8. ДАКО. – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 8.
9. *Печериця Т.В.* Визначний українознавець П.З. Рябков (1848 – 1926). – Кіровоград: Імекс, 2003. – 117 с.
10. Примечанія Александра Пишчевича на Новороссійській край. Съ предисл. и примеч. В. Ястребова // Кіевская Старина. Т. VIII. – 1884. – Январь. – С. 111–134.
11. *Хмарський В.М.* Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. – Одеса: Астропринт, 2002. – 399 с.
12. ДАКО. – Ф. 18. – Оп. 1.
13. Там само. – Ф. 78. – Оп. 1–14.
14. Там само. – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 505.
15. Там само. – Спр. 540.
16. *Крижанівський В.М.* Джерела з історії Єлисаветградського міського самоврядування (червень 1871 – лютий 1917 рр.): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – К., 2012. – 20 с.
17. Систематическій сборникъ постановленій Елисаветградской городской думы за 1871 – 1903 г. / Сост. Брейтеръ А.К. – Т. 1. – Елисаветградъ: Типографія А. Гольденберга, 1905. – 773 с.

18. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 1. – Спр. 136. – Арк. 1–11; Спр. 330. – Арк. 12–20, 411; Спр. 370. – Арк. 25; Спр. 372. – Арк. 16; Спр. 505; Спр. 595. – Арк. 13, 118; Спр. 627. – Арк. 19–30; Спр. 1324.
19. Там само. – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 506.
20. *Трибуцька О.А.* Державному архіву Кіровоградської області – 85 років // *Архіви України.* – 2010. – № 5. – С. 91–103; *Босько В.* Відкладені таємниці та загадки // *Народне слово (Кіровоград).* – 1995. – 24 жовтня.
21. *Шияновська О.Н.* Архівні матеріали з історії фортеці св. Єлисавети // *Проблеми вивчення історії міста Кіровограда (до 240-річчя заснування міста): Доповіді ювілейної конференції.* – Кіровоград, 1994. – С. 54–57.
22. ДАКО. – Ф. 331. – Оп. 1.
23. Спогади про Івана Карпенка-Карого: Збірник. – К.: Мистецтво, 1987. – 183 с.
24. ДАКО. – Ф. 17. – Оп. 1.
25. *Голось Юга (Єлисаветград).* – 1910. – 22 октября.
26. Там же. – 1910. – 29 декабря.
27. Там же. – 1911. – 20 октября.
28. В ім'я України: Василь Нікітін: листи, статті, спогади / Укл. С.І. Шевченко, Т.В. Печериця. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2011. – 106 с.; іл
29. ДАКО. – Ф. 20. – Оп. 1.
30. Журналъ заседаній очереднаго Елисаветградскаго Уезднаго Земскаго Собранія въ мае 1899 года (сессія XXXV) (Съ приложениемъ докладовъ управы и Комиссій). – Елисаветградъ: Паровая Литотипографія М.А. Гольденберга, 1899. – LVIII+266 с.; Народное образование въ Елисаветградскомъ уезде в 1902 году (Изъ общаго отчёта Елисаветградской Земской Управы за 1902 г.). – Елисаветградъ: Тип. М.А. Гольденберга. 1902. – 188 с.; Сводъ постановленій Елисаветградскаго Уезднаго Собранія за 1865 – 1895 годы / Сост.

- Брейеръ А.К. – Т. 1. – Елисаветградъ: Типографія М.А. Гольденберга, 1905. – 773 с. и др.
- 31.Александрійское уездное земское собраніе Майской XXXIX очередной сессіи. – Александрия: Тип. Ф.Х. Райхельсона, 1903. – 362 с.
- 32.Херсонський обласний державний архів. – К., 1971; *Шевченко С.* Історія Кіровоградщини у Херсонському архіві // Вечірня газета (Кіровоград). – 2000. – 20 жовтня.
- 33.Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. 159. – Оп. 1. – Спр. 19.
- 34.Там само. – Ф. 273. – Оп. 1. – Спр. 1.
- 35.Государственный архив Одесской области. Путеводитель. – Одесса, 1961.
- 36.ДАОО, – Ф. 162. – Оп. 1.
- 37.Государственный архив Киевской области: Путеводитель. – К., 1965.
- 38.Государственный архив Николаевской области: Путеводитель. Изд. втор. пер и доп. – К., 1985. – 261 с.
- 39.Львівський обласний державний архів: Путівник. – Львів, 1965.
- 40.Державний архів Черкаської області. – Ф. 756. – Оп. 1. – Спр. 8.
- 41.Там само. – Ф. 847. – Оп. 1. – Спр. 5.
- 42.Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірн. докум. – К.: Наук. думка, 1970. – 659 с.
- 43.*Пивовар А.В.* Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії: в документах середини XVIII століття. – К.: Академперіодика, 2003. – 336 с.
- 44.Архив Киевской губернской канцелярии. Документы, имеющие отношение к сербским поселениям в России – Новой Сербии и Славяносербии // *Рудяков П.* “В службу и вечное подданство...”: Сербские поселения Новая Сербия и Славяносербия на украинских землях (1752 – 1764). – К.: АртЭк, 2001. – С. 162–166.
- 45.Государственные архивы Украинской ССР: Путеводитель. – К.: Наук. думка, 1988. – 221 с.

46. Центральный государственный исторический архив в Киеве: Путеводитель. – К., 1958.
47. *Бойко А.* Південна Україна останньої чверті XVIII століття: аналіз джерел. – К., 2000. – 308 с.
48. *Шепелюк В.* Українсько-польські літературні зв'язки в наукових дослідженнях літературознавця Г. Вервеса (за матеріалами ЦДАМЛМ України) // Архіви України. – 2005. – № 4. – С. 177–190.
49. Центральный государственный архив древних актов: Путеводитель. – М., 1946. – 364 с.
50. *Бокій Н.М., Брайченко О.Д., Куценко Л.В.* До джерел історії краю: Навч. посібн. – Кіровоград, 1994. – 191с.
51. Архів автора. Лист Центрального державного військово-історичного архіву Росії 2012 р.
52. *Шевченко С.* Джерела з історії Кіровоградщини в архівах Росії (колишніх центральних держархівах СРСР) // Збірка статей до 110-річчя музейної справи в області. – Кіровоград, 1993. – С. 4–5.
53. *Куценко Л.* Dominus Маланюк: Тло і постать. – Кіровоград, Центрально-Українське видавництво, 2001. – 364 с.
54. Іноземні підприємці в Україні (за документами меморіального архіву Роберта Ельворті) / Укл. П.В. Босий. – Кіровоград: КОД, 1999. – 183 с.; *Смотренко В.* Архивы Эльворти как источник новых сведений по истории города // Проблеми вивчення історії міста Кіровограда... – С. 44–45.
55. ДАКО. – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 577.

У ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ АРХІВНОЇ СПРАВИ (поч. 1920-х рр.)

Серед визначальних чинників інтересу до архівних матеріалів в УСРР зимою 1919 – 1920 рр. була гостра потреба паперової промисловості в сировині. Окрім цього, холодної пори існувала реальна загроза використання бездоглядних документів для опалення. Не виключаємо, що таким чином могли загинути матеріали єлисаветградської громадської жіночої гімназії та інші. 2 лютого Всеукрревком доручив уповноваженому з відновлення паперовиробництва терміново розпочати використання матеріалів архівів, які не мали історичної та ділової цінності. Порядок відбору таких документів мала визначити Особлива комісія Всеукрревкому, до якої входив і голова архівної секції рукопису проф. Багалій. Усі радянські, громадські установи, приватні особи мали зареєструвати свої архіви, вказавши їх адреси та відповідальних [1, 6].

Серед перших дій радянської влади, яка в Єлисаветграді прийшла на зміну денікінцям на початку 1920 р., стали огляд, реєстрація і розподіл документів колишніх організацій для їх подальшого зберігання. На підставі наказу відділу управління повітревкому від 10 лютого почала діяти комісія з ліквідації міського та земського самоврядування [2, 49]. 5 березня під головуванням Поповського комісія, у роботі якої взяли участь представники військово-квартирної частини міста й повіту, контори електроосвітлення та водоводу, міськгоспу, розглянула питання “прийому і розсортування книг колишньої Земської Управи”, доручивши “т. Єрусалимському за участю двох спеціально запрошених осіб скласти список книг і грошових документів та здати їх до архіву” [3, 6]. (Зауважимо, що сьогодні в Держархіві Кіровоградської області є 947 справ Єлисаветградської повітової земуправи за 1879 – 1921 рр. [4].) Комісія закінчила роботу й припинила діяльність до початку травня, зокрема, сконцентрувавши у своєму діловодстві акти прийому-здачі і описи справ земської та міської управ, котрі нині зберігаються у фонді першої в ДАКО.

20 квітня Рада Народних Комісарів УСРР затвердила “Тимчасове

положення про архівну справу”, по суті – про націоналізацію й централізацію цієї галузі в республіці [5, 36], за зразком Радянської Росії (відповідного “ленінського” декрету). Ним передбачалася, зокрема, передача непотрібних для поточного діловодства документів діючих установ у відання архівних секцій при губнаросвітах, а бездоглядних архівів разом з приміщеннями – у повне розпорядження згаданих секцій. Виконання “Положення...” було покладено на Архівний (очолюваний відомим громадським діячем, істориком Дмитром Багалієм) відділ Всеукраїнського комітету охорони пам’яток мистецтва і старовини, створений наприкінці того місяця [6, 363]. 5 липня Єлисаветградський повітвиконком наказом № 61 зобов’язав усі установи та посадові особи міста, у віданні котрих знаходились архіви, надавати широке сприяння комісії з огляду документів у складі представників поліграфвідділу повітнаргоспу, робітничо-селянської інспекції, відділу управління, юрвідділу. Наслідки перевірки мали бути доведені президії виконкому [7, 37 зв.]. 10 липня комісія в своєму акті зафіксувала: “Був оглянутий архів, який знаходиться у приміщенні Червоноармійського клубу (колишнього повітового З’їзду)... Архів знаходиться у хаотичному стані, через несправність вікон здійснювались крадіжки архівів. Архів за своєю сукупністю не дає можливості розбірки його і перегляду кожної справи окремо, тому комісія знаходить можливим прийняти його без розгляду; з огляду на те, що всі справи застаріли, передати Поліграфічному відділу для використання друку (очевидно, із зворотного боку. – С.Ш.), а що стосовно друкованого матеріалу, як зводів законів і роз’яснення, передати в розпорядження Юрвідділу” [8, 1]. Зазначимо, що на липень 1921 р. гарнізонний червоноармійський клуб знаходився по вул. Шевченка, колишнє земське зібрання на перехресті цієї вулиці з Іванівською – Луначарського (сьогодні – Чорновола). Майже через півстоліття зав. архівним відділом Кіровоградського облвиконкому Я. Колісник писатиме, що саме останнє відводилось повітовому державному архіву, який мав бути створений згідно рішення виконкому повітової ради робітничих, солдатських і селянських

депутатів від 16.10.1920 р. Але нагальніші справи влади не дали можливості виконати ухвалу [9].

Наприкінці 1921 р. створюється Головне архівне управління при Наркомосвіти УСРР, головою колегії якого став нарком внутрішніх справ Микола Скрипник, заступником – Дмитро Багалій [6, 367]. Почала діяти республіканська комісія “для історії української революції і Комуністичної партії” (Істпарт) з місцевими осередками. До її відання переходили архівні та музейні матеріали з революційно-компартійної тематики. 1922 р. замість губернських архівних комісій створено архівні управління. Архіви Єлисаветградського повіту входили до відання Миколаївського губуправління, Олександрійського повіту – до Кременчуцького.

9 вересня 1924 р. президія Зінов'євського (цього року Єлисаветград став Зінов'євськом) окрвиконкому доручила інспекції відділу наросвіти подати на наступне засідання президії матеріали про стан архівів округу [10, 442]. З цього місяця діяло окружне видавниче бюро з вивчення історії партії й революційного руху на Зінов'євщині. Крім міста комісією було здійснено дев'ять виїздів на село. До травня наступного року було зібрано матеріали з архіву жандармського управління, близько 100 спогадів місцевих учасників революційного руху і до 400 фото революційних діячів. Матеріали концентрувалися в музеї революції [11].

Провідні держави Заходу не бажали встановлювати зв'язки із Радянським Союзом до компенсації націоналізованого майна своїх підданих. У відповідь СРСР виставив більшу суму відшкодування збитків, завданих внаслідок перебування і бойових дій військ тих країн на своїй території у попередні роки. Цьому передувала фактично авральна діяльність оперативно створених при окрвиконкомах “комісій з в'яснення збитків, нанесених іноземними окупаціями в 1918 – 1920 рр.”. У листі Одеського губвиконкому з грифом “таємно, терміново” до Зінов'євського окрвиконкому від 20 жовтня 1924 р. говорилося про необхідність “звернути особливу увагу на розшук архівів, справ, звітів, документів і листування” вказаного періоду як

“головного доказового матеріалу”. Оскільки ці документи не мали значення для поточної роботи установ, то не завжди знаходилися в належному порядку і не мали “суворого обліку”. До їх передачі місцевим органам “Державного архіву не виключається небезпека їх приховування або знищення. Тому робота з їх розшуку і вилучення має вестися в таємному порядку...”. За три тижні необхідно було зібрати матеріал 1918 – поч. 1920 рр., коли “окремі райони Одещини і колишньої Миколаївської губернії зазнали окупації іноземними загонами, які брали участь разом з білогвардійцями у громадянській війні”. Цікаво, що війська Англії і Франції (про контрпретензії до них йшла мова) на території Центральної України практично не перебували. Тож на Зінов’євщині збирали спогади про денікінський і, навіть, петлюрівський періоди. На першому засіданні 31 жовтня окркомісія просила окрвиконком зобов’язати райвиконкоми надати всі архіви. На нараду 4 листопада був запрошений представник “Істпарту при Агітпропі” [11; 3, 69].

Джерела та література

1. ДАКО. – Ф. Р-1575. – Оп. 1. – Спр. 5.
2. Кіровоградський обласний державний архів: Путівник. – К.: Наук. думка, 1966. – 255 с.
3. ДАКО. – Ф. Р-1077. – Оп. 1. – Спр. 3.
4. Там само. – Ф. 20. – Оп. 1–2.
5. *Мітюков О.Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. 1917 – 1973. – К.: Наук. думка, 1975. – 271 с.
6. Нариси з історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І.Б. Матяш та К.І. Климової. – К.: Видавн. дім “КМ Академія”, 2002. – 612 с.
7. ДАКО. – Ф. Р-218. – Оп. 1. – Спр. 30.
8. Там само. – Ф. Р-1575. – Оп. 1. – Спр. 19.
9. *Колісник Я.* Скарбниці історії // Кіровоградська правда. – 1968. – 1 червня.

10.ДАКО. – Ф. Р-250. – Оп. 1. – Спр. 220.

11.Червоний шлях (Зінов'євськ). – 1925. – 1 травня.

12.ДАКО. – Ф. Р-250. – Оп. 3. – Спр. 10.

ЗІНОВ'ЄВСЬКЕ ОКРУЖНЕ АРХІВНЕ УПРАВЛІННЯ (1925 – 1930 рр.)

Створенню державних регіональних архівів у Центральній Україні сприяло адміністративно-територіальне реформування, у перебігу якого ліквідовувалися губернії, замість повітів виникали округи. 2 січня 1925 р. робоча трійка Зінов'євського окрвиконкому ухвалила “утворити округовий архівний відділ за штатами, розробленими Губархівом” [1, 1 зв.]. 30 березня 1925 р. президія окрвиконкому вже заслухала планову доповідь Павлюченка про роботу і становище окружного архіву, ухваливши: “1. Констатувати, що Архівне Управління організаційно оформлено і розпочало роботу з упорядкування архівів на Зінов'євщині... 3. Відзначити, що установи як міст, так і округи не достатньо уважно віднеслися до збереження архівів, завдяки чому останні знаходяться у хаотичному стані і з боку цих установ необхідних заходів з їх упорядкування не здійснюється. 4. ... Приміщення, котре виділене для Архівоуправління, не може повністю вмістити всі архівні справи округи. 5. Пропонувати Архівоуправлінню в короткий термін стягнути усі архівні справи округи, як революційні, так і дореволюційні, до 1920 року включно, звернувши особливу увагу на розшук і стягування архівів революційного часу і громадянської війни і розпочати систематизацію і розробку їх, щоб до 10-ї річниці Жовтневої революції мати матеріал про революційний рух в окрузі. 6. Запропонувати усім закладам і райвиконкомам відтепер дбайливо відноситися до збереження архівів і вживати заходи з упорядкування архівів, котрі залишаються в установах, для чого Архівному Управлінню разом із секретаріатом Окрвиконкому розробити відповідний акт, в котрому уточнити порядок розміщення архівів. 7. Доручити інструкторам Окрвиконкому при перевірці районів звернути увагу на становище архівів у районах і сільрадах та інструктувати останніх про порядок їх розміщення. ... 10. Запропонувати Відміськгоспу перевірити приміщення Окрархіву у пожежному відношенні і якщо воно в цьому

напрямку задовольняє, визнати необхідним виселення із вказаного приміщення мешканців. Якщо приміщення не задовольняє вимогам протипожежної безпеки, запропонувати Відміськгоспу підшукати для Окрархіву інше приміщення. 11. Просити Укрцентрархів дозволити використати непотрібний матеріал, котрий не має ні політичного, ні історичного значення, створити для цього експертну комісію” [2, 108–109].

Із вищеназваних документів можна зробити висновок, що, принаймні, де-юре початок організації окружних архіву та управлінської архівної структури відноситься до перших місяців 1925 р. Це підтверджує, зокрема, і дата початку роботи архівара І. Ніколаєва – 31 березня 1925 р., українця, який закінчив чотири курси реального училища, мав 25 років стажу роботи друкарем [3, 3].

У квітні республіканська комісія з розгляду і розробки плану згортання губернських та розгортання окружних відомчих апаратів при переході на триступеневу систему управління визнала можливим розпочати організацію окрархівів з 1 жовтня. У червні Раднарком УСРР затвердив структуру і штати Укрцентрархіву, його установ та окружних архівних управлінь. Штат Зінов’євського окружного архівного управління (окрарху) як місцевого органу ЦАУ УСРР мав складатися із двох працівників. У липні Укрцентрархів розробив інструкцію з регламентації основних напрямків діяльності окружних архівних управлінь [4, 63–64]. 01.06.1968 р. у “Кіровоградській правді” зав. архівним відділом облвиконкому Я. Колісник писав, що зінов’євське окружне архівне управління “зі сховищем при ньому” було створене у вересні 1925 р.

Проблеми періоду становлення нової структури ілюструє лист ЦАУ Зінов’євському окрвиконкому від 14 жовтня, де, зокрема, йшлося: “З одержаного нами відношення в. Округового архівного управління від 6/Х ц. р. видно, що в/Окрарх вже не існує з 1/Х ц. р. Прохаємо з приводу цього дати пояснення” [5, 26]. 17 листопада президія окрвиконкому ухвалила (прот. № 44) “Перейменувати Окрархів в Округове архівне управління”,

затвердивши його завідуючим Павлюченка [6, 179]. (По Україні ж ця робота завершилася лише на початку наступного року.) Керівництво Зінов'євського окрархіву звітувало за IV квартал: “Округове архівне управління організовано в листопаді місяці 1925 р., а до того часу існував архів Окрвику” [7, 2]. У незавірненій чернетці звіту за I квартал 1926 р. вказано, що управління організоване у вересні [7, 5], в оригіналі звіту за II кв. названо листопад, “а до того часу існував архів Окрвику, в якому ніякої роботи не проводилось, тільки й того, що справи складались на полиці” [8, 184–185]. Очевидно, на підставі вказаних документів ДАКО й виводить офіційно свою історію від 17 листопада 1925 р. [9, 2].

28 листопада 1925 р. президія Зінов'євського окрвиконкому обов'язковою постановою № 23, “маючи на меті охорону архівів і упорядкування архівної частини в установах цивільних, Державних, кооперативних, фабрично-заводських та інших”, регламентувала групування справ закінчених не більше п'яти років тому і понад п'ять років. Останні ділилися на потрібні установам для досліджень і ті, які втратили для них будь-яке значення, архівну та іншу цінність [10, 1]. Саме п'ятирічний термін зберігання архівних матеріалів в установах і організаціях визначить постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 16 грудня “Про єдиний державний архівний фонд УСРР”. У Зінов'євську звернули увагу і на документи в регіонах округу, зокрема, ліквідованих структур. У зверненні до райвиконкомів говорилося: “У зв'язку з адміністративною реформою котра ліквідувала волость як адміністративну одиницю, а також установами потім нових районних центрів, архіви в більшій мірі розсіяні і в основному забруднені. Для побіжних дослідницьких цілей волосні і сільські архіви майже не потрібні. Тому на підставі постанови ВУЦВКа від 16 грудня 1925 року сконцентрувати в Окрархуправлінні усі волосні і сільські архіви” [11, 6]. (Сьогодні в держархіві області зберігається 8 фондів волосних управлінь і 15 сільуправ дорадянського часу [12, 187–188].) У короткому огляді документів і друкованих видань (виконавець Є. Горбунова), підготовленому у повоєнний

час для вищестоящих органів, йшлося, що окружному архіву частково передав зібрані ним матеріали місцевий істпарт.

У грудні Зінов'євщина критикувалася столичним Харковом за недоліки в розвитку архівної галузі. Президія Всеукрцентрвиконкому констатувала, що архівній справі “не приділяється належної уваги”, “декотрі окрвиконкоми, наприклад, Кам'янець-Подільський, Ніжинський, Херсонський, Уманський, Зінов'євський значно зменшили кількість штатних одиниць” в архівних управліннях. Ряд окрвиконкомів недостатньо фінансували діяльність останніх, на що й було звернено увагу регіональної влади [13, 51]. 3 грудня колегія Укрцентрархіву заслухала доповідь про перевірку Зінов'євського окрархіву. У результаті було вирішено просити окрвиконком “Звільнити окрархів від завідування і роботи в архівах секретаріату ОВК і ОкрЗАГСу, т. я. ці архіви Окрархів не повинен приймати, тому що їм не закінчився встановлений законом термін. 2. Додати окремого робітника-архіваріуса резервного архівосховища. 3. Виділити для сховища відповідне приміщення, відремонтувати і облаштувати його. Укрцентрархів звернув увагу окрархіву на неналежний стан архівів окрсуду і заводу сільськогосподарських машин “Червона Зірка” (кол. Ельворті). Зінов'євські архівісти мали вжити заходів до збору інформації “про місцезнаходження і долю місцевої архівної Ради у перший час Радянської влади” та щодо охорони архівів “загальноісторичного характеру (архів пана Скаржинського, архів Ратуші та ін.) у Бобринецькому районі, котрим загрожує загибель” [13, 49–50 зв.]. (Стурбованість тоді виражав і завідувач Зінов'євським музеєм П. Рябков: “У м. Бобринці під охорону з опечатуванням і т. ін. було взято архів старої міської ратуші, заснований у 1835 році, вельми цінна історична пам'ятка. І що же? Не довше, ніж минулої весни його знищено до останнього аркуша” [14, 4]. Сьогодні в ДАКО є 18 справ вказаної ратуші за 16 років ХІХ ст. [15], відсутній фонд Скаржинського. Чи мають до нього стосунок Скаржинські-поміщики з Мігеї та Братського Єлисаветградського і Круглика Лубенського повітів?) Отримавши це рішення, у січні 1926 р. голова

окрвиконкому Колесников доручив будівельному підвідділу міськгоспівського відділу скласти технічний кошторис на ремонт приміщення, “котре буде займати Окрархівоуправління в колишньому будинку Гейбтмана. Щодо оплати домовитися із зав. Архівоуправління” [16]. 18 березня правління житлокоопу згодилося на здачу в оренду архівному управлінню двох кімнат (господар яких не мешкав там останні півроку) на розі вул. К. Маркса і Т. Шевченка в колишньому будинку Остроухова. У квітні воно відмінило це рішення з огляду на житлову кризу в місті, але ще й у червні архівоуправління не звільнило кімнати [16; 189, 321].

Окружне архівне управління очолював І. Павлюченко, уродженець (1897 р.) Білорусії, який мав за плечима 2-класну і військову школи, роботу слюсарем, службу в роки Першої світової війни в армії, участь в Жовтневій революції, 8 з’їзді Рад і 7 окрпартконференції, командування ескадроном І кінармії, головування у Глодоській сільраді та Злинському райкомнезамі. Заповнений ним особовий аркуш архівного працівника датований 20-го січня 1926 р. [17, 5 зв.], коли Іван Митрофанович, очевидно, й очолив управління.

27 березня окрархівоуправління повідомляє президію окрвику про неможливість виконати обов’язкову постанову виконкому щодо збереження і здачі архівів по 1920 р. Хоча всі установи й організації виявили бажання передати такі документи до резервного архівосховища, “не було можливості їх прийняти, т. я. немає приміщення і пристосувань для їх розміщення”. Управління просило доручити “життовариству, щоб вони потурбувалися виселити мешканців у кол. будинку Остроухова. Згідно положення про приміщення, де зберігаються архіви, вони мають бути ізольовані від житлових приміщень” [16, 331].

30 березня президія окрвиконкому констатувала “хаотичне становище” архівів установ міста й округу, які недостатньо уважно віднесли до їх збереження і не вжили необхідних заходів до впорядкування документації. У той же час ці документи не могли бути прийняті окрархуправлінням, оскільки виділене йому приміщення було замалим [15, 8].

29 квітня комісія окрвиконкому оглянула окрархів у чотирьох кімнатах нижнього поверху кам'яного двоповерхового будинку з дерев'яними підлогою і стелею, полицями із справами. До них прилягали три житлові кімнати. Комісія визнала за доцільне перемістити архів до пожежобезпечного приміщення або переселити мешканців і здійснити ряд попереджувальних заходів [16, 326].

70 делегатів з Харкова і окрархівів взяли участь у першому Всеукраїнському з'їзді архівних працівників 8–13 травня. У його резолюціях констатувалися складні умови діяльності архівних установ (нестача коштів, штатів, приміщень для сховищ). З іншого боку, відзначалося, що організація окружних архівних управлінь сприяла зберіганню фондів місцевих установ. З'їзд рекомендував зосереджувати в окрархівах документи ліквідованих повітових партійних і профспілкових організацій. З останніх там мали створювати спеціальні секції в історико-революційних відділах. Окрархівам рекомендувалося систематично ставити на розгляд окрвиконкомів питання про стан архівної справи. У червні 1926 р. Президія ВУЦВК, заслухавши звіт Укрцентрархіву, схвалила всі основні рішення з'їзду [4, 68–70].

25 травня на засіданні президії Зінов'євського окркомітету незаможних селян стан архівної справи оцінювався незадовільно, недбало відносилися до неї райсількомнезами. У підсумку було запропоновано звести усі архіви із сільських до районних КНС [18, 90].

В травні у зв'язку з відбуттям на військову перепідготовку Павлюченка президія окрвиконкому затвердила зав. архівним управлінням Штейєрта. 1 вересня цю посаду обійняв І. Родіонов (Радіонов) (1881 – 1941), українець, учасник “гурткової підпільної роботи”, комуніст з жовтня 1917 р., мав робітничий стаж на заводах “Наваль”, “Червона Зірка”, служив у стрілецькій дивізії військ ВЧК, був делегований до ради робітничих депутатів. Маючи “самоосвіту”, Ларіон (Іларіон) Михайлович входив до Істпарту і редакції Жовтневої комісії з випуску збірника документів до 10-

річчя революції. Керувати архівним управлінням він перейшов з посади відповідального секретаря Зінов'євської ради [5, 12]. 6 вересня 1927 р. Павлюченко завершив передачу справ Родіонову у присутності інструктора окрвиконкому. Прийнято було гербо_нву печатку, кутовий штамп, три справи (обіжники та розпорядження; інструкції та плани робіт; загальне листування), за 1925 р., десять – за 1926 р., шість – за 1927 р., перелік описів, спецодяг (2 кожушки, брезентовий плащ, 2 полотняних пильники), реманент, канцтовари, гроші (на відрядження, госпвитрати та канцтовари). До опису, зокрема, увійшли фонди Зінов'євської окружної поштово-телеграфної контори, її відділень у Новій Празі (1915, 1920, 1924 рр.), Хмелевому, Новоукраїнці, Новомиргороді, Знам'янці, Бобринці, Злинці, Аджамці, В. Висці, Піщаному Броді, Помічній, понад 70-и церков (чиї метричні документи здали Зінов'євський, В. Висківський, Хмелівський, Устинівський, Братолюбівський, Ново-Празький, Компаніївський, Єлисаветградківський, Бобринецький, Верблюжський райвиконкоми), знам'янського санмедуправління, окружних інспекцій праці, земвідділу, військкомату, зінов'євських міліції і розшуку, складу “Го_нспшвеймашина”, товарної біржі “Сільгосподаря”, заводу “Червона зірка” (1883 – 1923), Єлисаветградської міськуправи, Новомиргородського райвиконкому. Було передано 46 збірників узаконень і розпоряджень з архівної справи, чотири примірники видання “Архівна справа”, “Нариси архівознавства”, “Рух декабристів на Україні” [5, 13].

У стадії розробки знаходився газетний фонд. В архіві, зокрема, зберігалися місцеві щоденні часописи “Селянська спілка”, “Соціал-демократ”, “Комуніст”. З метою “розбірки архівматеріалів” Л. Родіонов звернувся до секретаріату окрвиконкому з проханням зарахувати тимчасово на роботу до управління А. Чудного [5, 13]. Навесні 1928 р. його було запропоновано вже перевести на постійну роботу архіваром на місце Ніколаєва. Чудний, українець, закінчив двокласну сільську школу, працював на заводі Ельворті, секретарем і завгоспом окружного дисциплінарного суду, мав 15-річний діловодний стаж [19, 5], що було дуже важливим у роки

становлення архіву, в часи упорядкування фондів.

У листопаді 1927 р. окружна Жовтнева комісія видала збірник матеріалів з історії революційного руху на Єлисаветградщині “Роки боротьби” [20].

На поч. 1928 р. окрархівне управління розпочало системний облік фондів, зібраних до свого сховища. Зокрема, були складені акти, заведені карти ЄДАФ на документи колишніх елисаветградських міськуправи (1871 – 1917 рр., збереглися частково, розкидані після пожежі), земської управи (1913 – 1916 рр., в такому же стані), нотконтори (1869 – 1920 рр.), машинобудівного заводу Яскульського (збереглися частково) [21, 15]. Плутанину в розміщення фондів внесло їх поспішне п’ятиденне перевезення до іншого приміщення.

Всеукраїнський з’їзд архівістів ухвалив резолюцію про мережу архівних кореспондентів, які мали інформувати архівні установи про “безгосподарні” документи і ті, які перебували під загрозою знищення, пропагувати архівну справу, здійснювати контроль за виконанням законодавства республіки в цій галузі [4, 70]. З цього приводу інтерес викликає лист від 17 квітня 1928 р. керівництва окрарху учителів Комишуватської школи Компаніївського району Паньку Чухрію, де йшлося: “В меті виявлення та збереження архівматеріалу в ліквідованих установах доби дореволюційного часу, імперіалістичної війни, часів громадянської війни та фамільних архівів, які мають історично-досліджуваче значення, архівним управлінням зі згоди окрвиконкому за погодженням з Наросвітою розіслано відозву-заклик до всіх учителів округи з проханням прийняти участь в проведенні всієї роботи, а також взяти на себе обов’язок архівних кореспондентів, для чого окремо було оголошено інструкцію архкорам. До останнього часу ніхто з учителів не відгукнувся на цей заклик. Останніми днями до архуправління подав заяву про бажання бути архкором тов. Шевченко, який зі свого боку раєв звернутися до Вас взяти на себе участь переводити цю роботу...” [22, 89].

Ознайомимося з даними про ентузіастів, які відгукнулися на звернення окрарху. Перший з них, С. Шевченко, 1883 р. н. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету, друкувався до революції, працював у 2-й Київській чоловічій гімназії, на Новомиргородських педкурсах, завідував навчальною частиною Зінов'євського педтехнікуму, викладав у робітничому університеті. Сава Пилипович був позапартійним, але свого часу входив до Української комуністичної партії (боротьбистів), завідував відділом її газети “Боротьба”. Після злиття боротьбистів з більшовиками його з партії було “вичищено як інтелігента” [23; 50, 63]. 1935 р. засуджений до 7-и років сталінських таборів, 1958 р. реабілітований [24, 465]. Архкором також став завшколою с. Олексіївки Бобринецького району Феодосій Лисиця (середня освіта). Кореспондентам доручалися розшук матеріалів часів громадянської війни, обстеження документів райвиконкомів та релігійних установ. 1928 р., зокрема, мали “виявлятися матеріали колишніх військових поселень Новоросійського краю” при церквах, де документи знаходяться “в занедбаному... розпорошеному стані, а часом знищуються на обгортку свічок” [22; 10, 17].

Того ж 1928 р. окрархуправління звернулося з листом до завтрудшколами, де йшлося: “З метою виявлення та збереження архівних матеріалів ліквідованих установ доби дореволюційної, імперіалістичної та Громадянської війни і приватних осіб, часів кріпацтва, коли проводився продаж та обмін людей на тварин та кошти, різного засобу по закабаленню селянства угодами по землекористуванню, архівів земських Начальників, які мають цінність як історичного та фабрико-революційного значіння для вивчення розвитку нашої промисловості і господарства, освітлення історії. І з огляду історичного матер’ялізму, для будівництва Радянської Влади перед архівними органами стоїть завдання виявити всі архіви та зберегти їх для цих потреб”. Далі позитивно оцінювався досвід перших архкорів-учителів із закликом їх наслідувати. Лист адресувався 17 школам Бобринця, Братська, Рівного, Верблюжки, Н. Праги, Злинка, Єлисаветградківки, В. Виски,

М. Виски, Новомиргорода, Хмелевого, Глодос, Лелеківки, Новгородки, Устинівки [22, 29]. Громадським активістам видавалося посвідчення, завірене окрархом, у якому містився витяг з “Інструкції архівним кореспондентам Центрального архівного управління УСРР, погодженої з Наркоматом Робітничо-Селянської інспекції УСРР”, де ставилися завдання збору інформації про “безпритульні архівні матеріали, а також про матеріали, що перебувають в загрожуючому стані...”. Вони мали, по можливості, пропагувати і популяризувати “в широких масах науково-історичне та безпосереднє практичне значення архівів..., вміщаючи в пресі відповідні статті та замітки, а також шляхом розмов, бесід тощо”. Наприкінці 1928 р. лави архкорів поповнили завшколою у Маловисківському районі Никон Шуліка, Созонт Рибалка із Лелеківки Зінов’євського району, зав. семирічною трудшколою Нестор Медведєв [22, 22–25].

Зміцнювався штат окрарху. На 1 січня 1929 р. ним завідував І. Радіонов, таємно-політичним відділом – призначений за місяць до того В. Солоха, архіваром працював Чудний. Структуру галузі визначало нове “Положення про Центральне Архівне управління УСРР, установи при ньому та його місцеві органи”. Штат окрарху складала чотири особи.

І. Родіонов звернувся до президії окрвиконкому з проханням виділити кошти на упорядкування партархіву при місцевому музеї Революції. Цей “архів громадянської війни...знаходився в страшенному безладді та хаотичному становищі. Положення цього архіву щоденно гіршає тому, що з нього видаються довідки, цебто переплутуються діловодно фонди та хронологічні межі, лежить цей архів на долівці в купі. Якщо взяти до уваги й те, що папірці ... за роки громадянської війни були дуже кепські”, то документам загрожувала втрата [22, 329].

Завідувач таємно-політичним відділом окрарху здійснював обстеження компартійних осередків, з яких почали надходити до сховища документи. Вимоги приймати з 1 жовтня 1928 р. на державне зберігання партійні архівні матеріали Укрцентрархів поставив перед окружними

архівними управліннями навесні того року. У лютому 1930 р. це рішення було підтвержене. В окрархах створювалися партійні секції для концентрації документів компарторганізацій. Паралельно за дорученням ВУЦВКу вівся збір документів періоду 1917 – 20 рр. секціями історико-революційних матеріалів. Через незадовільні умови їх зберігання на місцях 1930 р. Укрцентрархів визнав за необхідне їх передати з окружних архівосховищ до Центрархіву революції (Харків) та крайових історичних архівів [4; 74, 77] (Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Полтава, Чернігів).

5 квітня 1930 р. ухвалено положення “Про єдиний Державний архівний фонд УСРР”, яким визначалися основні вимоги щодо матеріалів, які здавалися в держархіви через десять років, вводився новий порядок зберігання документів в установах, котрі мали складати переліки справ із термінами зберігання.

Зимою – навесні 1930 р. окрарх приймав матеріали реорганізованих та ліквідованих установ, документи сільрад, упорядкував 57 фондів. 5 червня на нараді представників установ і підприємств Зінов’євська з питань архівної справи було обговорено доповідь зав. архівним управлінням Радіонова. Визначалося, що постанови уряду з архівної справи і неодноразові звернення окрархівуправління щодо упорядкування матеріалів установи і підприємства до уваги не брали. Було прийняте рішення здійснити повне упорядкування архівних матеріалів, виділити особу для контролю за ними [25, 29].

Головне окружне архівосховище розміщувалося по Слуцькому (тепер – Декабристів) провулку, 10 “у приміщенні кол. Гейптмана і займає один 3-поверховий будинок, котрий знаходиться всередині двору... Будинок з’єднаний з іншим таким же, котрий стоїть на вулиці і вхід до сховища один як першого, так і другого через парадний. Будинок, який займає Окрарх, закріплений Міськradoю за архуправлінням, а другий знаходиться в розпорядженні житлокоопу, в ньому розміщені приватні особи. У зв’язку з тим, що архівосховище не опалюється і зимової пори неможливо проводити в ньому роботу, окрім того, за положенням доступ до архіву для приватних

осіб також заборонений. Виходячи із складеного 1928 р. плану 5-річної концентрації матеріалів, Окрархом було порушено клопотання перед Міськradoю про закріплення за ним обох будинків, але Міськradoю закріплено лише одне приміщення у зв'язку з житловою кризою. Приміщення, займане житлокоопом має парове опалення, але зруйноване, тому мешканці в зимовий час, кожен окремо, ставлять у своїй кімнаті залізні грубки, що загрожує безпеці архівосховища у пожежному відношенні. Архівосховище не повністю обставлено полицями (стелажами? – С.Ш.): так перший поверх – половина без полиць, третій – взагалі без полиць”. У 1928 – 1929 рр. планувалися кошти на виготовлення полиць для окружного архіву. Але через бюджетні проблеми їх реально не виділили. 1930 р. гроші були та не виявилось лісоматеріалу, тому на III поверсі документи лежали на підлозі і не було можливості здійснювати комплектування [26, 24]. Публікацію про зал Слуцького (можливо, саме це приміщення) подано в дореволюційній пресі: “багато публіки з білетами, яка прийшла сюди на вечір, змушена була через тісню повертатися додому” [27].

У період становлення окружного архіву найгострішою стала проблема приміщення, пов'язана з питаннями збереження і прийому документів. Матеріали було розміщено по пров. Слуцького (Декабристів) у приміщенні, яке стало домівкою для головної архівної скарбниці краю на понад півстоліття.

Джерела та література

1. ДАКО. – Ф. Р-250. – Оп. 1. – Спр. 350.
2. Там само. – Спр. 542.
3. Там само. – Ф. Р-833. – Оп. 1. – Т. 2.
4. *Мітюков О.Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. 1917 – 1973. – К.: Наук. думка, 1975. – 271 с.
5. ДАКО. – Ф. Р-833. – Оп. 1. – Спр. 1.

6. Там само. – Ф. Р-250. – Оп. 1. – Спр. 417.
7. Там само. – Ф. Р-833. – Оп. 1. – Спр. 6.
8. Там само. – Ф. Р-250. – Оп. 1. – Спр. 620.
9. Державний архів Кіровоградської області – невичерпна документальна скарбниця з історії Кіровоградщини: Буклет. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2002. – 6 с.
10. ДАКО. – Ф. Р-833. – Оп. 1. – Спр. 4.
11. Там само. – Ф. Р-833. – Оп. 3. – Спр. 271.
12. Державний архів Кіровоградської області: Анотований реєстр описів. – Т. 1. Фонди періоду до 1917 року. – Кіровоград: Кіровоградська райдрукарня, 2005. – 292 с
13. ДАКО. – Ф. Р-250. – Оп. 1. – Спр. 619.
14. *Рябков П.З.* Музейна справа у м. Зінов'євську (Єлисаветграді) та його окрузі раніш і тепер (1883– 1924) // Єлисавет (Кіровоград). – 1992. – 28 жовтня. – С. 4. (Рукопис зберігається: Кіровоградський обласний краєзнавчий музей. – КОМ-9549, АІ-2741.)
15. ДАКО. – Ф. 361. – Оп. 1.
16. Там само. – Ф. Р-250. – Оп. 1. – Спр. 624.
17. Там само. – Оп. 1. – Т. 2.
18. Там само. – Оп. 1. – Спр. 610.
19. Там само. – Ф. Р-833. – Оп. 1. – Спр. 2.
20. Годы борьбы: Сборник материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине. – Зиновьевск: Окружная Октябрьская комиссия, 1927. – 194+19 ил.
21. ДАКО. – Ф. Р-833. – Оп. 1. – Спр. 24.
22. Там само. – Спр. 3.
23. *Постолатій В.* Педагогічна освіта на Кіровоградщині (1865 – 1965 рр.). – Кіровоград, 2006. – 144 с.

24. Реабілітовані історією. Кіровоградська область. Книга п'ята. Світловодський, Ульяновський райони, м. Кіровоград. – Кіровоград: Антураж А, 2009. – 480 с.
25. ДАКО. – Ф. Р-833. – Оп. 1. – Спр. 42.
26. Там само. – Спр. 147.
27. Голось Юга. – 1909. – 6 февраля.
28. ДАКО. – Ф. 250. – Оп. 1. – Спр. 419. – Арк. 65, 67, 68, 71.

ЗІНОВ'ЄВСЬКЕ МІСЦЕВЕ АРХІВНЕ УПРАВЛІННЯ (1930 – 1931 рр.)

1930 р. прийняте рішення про ліквідацію округів. 12 серпня окружне архівне управління повідомило міськраду, яка ставала тепер головним органом влади у Зінов'євську, про очікуваний великий прийом документів усіх ліквідованих окружних установ, “а крім того, за завданням вищих органів Окрарх має створити партсекцію, сконцентрувати весь архматеріал як міста, так і округи за дореволюційний і революційний час по 1925 р. включно”. Крім цього, частина матеріалів окрарху зберігалася у підвалах і вимагала кращого збереження. 7 вересня міськрада “приймаючи до уваги житлову кризу і неможливість одразу розмістити 15 сімей із приміщення Архуправління, провести це в життя поступово, по мірі підшукування відповідних квартир жителям” [1; 31, 40].

18 вересня республіканська урядова комісія у справі ліквідації округів прийняла рішення про утворення замість окрархів місцевих архівних управлінь (місцева_нрхів) при міських Радах, які мали керувати архівною справою в межах міста і району. Відтак 1 жовтня розпочали діяльність місцева_нрхи у Зінов'євську і ще в 26-и містах УСРР [2, 89–90]. Серед перших справ цього органу був контроль за передачею матеріалів ліквідованих сільських споживчих товариств до відповідних райспілок [3, 39]. На державне зберігання у ті часи, зокрема, було прийнято документи ліквідованих окружних відділу праці (по 1929 р.) [4, 1a] та суду.

Увагу на документи в організаціях було звернено навесні наступного року у зв'язку з потребою паперової промисловості. На підставі обіжного розпорядження ЦАУ УСРР про термінове вилучення для переробки з відомчих архівів матеріалів, які не мали практичного й науково-історичного значення, зав. архівним управлінням Радіонов та інструктор Красна запропонували райвиконкомам створити “розбірні комісії”, які згідно доданої інструкції

мали приступити до виділення справ у макулатуру. Їх описи з протоколами розгляду комісіями мали висилатись місцеварху на затвердження. Не підлягали утилізації документи сілград і райвиконкомів, їх по 1925 р. необхідно було передати до Зінов'євського архівного управління “в стані, який є” [3, 17].

На підставі розпорядження ЦАУ від 24.10.31 р. та на виконання постанови ЦК ВКП(б) про написання історії фабрик і заводів (“Правда” від 11 жовтня) Зінов'євське архівне управління пропонувало установам терміново приступити до впорядкування матеріалів, попередньо вилучивши макулатуру після затвердження на неї описів управлінням. Серед вимог до впорядкування “діловодних фондів” були: уточнення назви установи, складання опису справ, “починати треба з самого діловодства, а потім з бухгалтерії, але за кожний рік окремо і до опису заносити по роках, починаючи з раніших...”, справи “зшити нитками, пронумерувати і з зазначенням на справі про кількість аркушів в цій справі, зазначити коли почато, коли закінчено не тільки роками, але і місяцями та числами... Касові документи не нумеруються... зшиваються не менше як чотири проколи...”. Після повного впорядкування формувалися в'язки, товщиною не більшою 25 сантиметрів, “при чому діловодство в'язати окремо від бухгалтерії. Описи складаються в трьох примірниках та пишуться на машинці або рукописом”. Цей лист підписав зав. управлінням Гопчієнко [5, 5].

За той час збереглося обмаль інформації щодо використання місцевих документів у народногосподарських цілях. У той же час О. Мітюков пише, що протягом 1919 – 1930 рр. ВРНГ УСРР виявила зацікавленість в документах, зокрема, щодо вантажних потоків на залізницях. У Зінов'євську “майже цілком використано проект залізниці “Єлисаветград – Бобринець”, складений у 1911 р.” [2, 93].

Обстеження установ 1930 – 31 рр. виявило недоліки в упорядкуванні архівів. Серед шляхів підвищення методичного рівня працівників відповідних служб рекомендувалося передплатити харківський журнал “Архівна справа”. У Зінов'євському архівному управлінні на 1932 р.

приймалася передплата на “Радянський архів”. У оголошенні для місцевої газети Радіонов писав: “Цей журнал з’являється як бойовий провідний орган в теорії та практиці архівного будівництва. В ньому в цілому будуть відбиватись всі директиви та документи, що відносяться у зв’язку з 15-ти річчям Жовтневої Революції, складанням “Історії Громадянської війни”, а також складанням “Історії фабрик та заводів”... Цей журнал вчить, як упорядкувати архівні матеріали, до журналу додається дванадцять бюлетенів... Всі установи як міста, так і району повинні придбати... журнал для забезпечення впорядкування архівних матеріалів, також без цього журналу не повинні залишатись всі учасники Громадянської війни ... наукові сили міста... які зможуть принести багато користі в складанні історії” [6, 8]. Використовували можливості періодик й самі зінов’євські архівісти. Зокрема, зав. управління Радіонов та архівіст Чернов надіслали до Збірника розпоряджень, наказів та обіжників Зінов’євської міськради (бюлетень) статтю “Обережно ставитися до Архівної Справи – зберігати культурні цінності” [5, 1].

У документах Зінов’євського міськеварху збереглася подяка НДІ Агітації ім. Володарського [7, 30] за отриманий збірник спогадів і матеріалів про події першої російської революції на Єлисаветградщині, виданий до 20-річчя її початку [8].

У ході реорганізації завдань галузі, роботи з цінними документами практичного та наукового значення відчувалася кадрова проблема. З метою її розв’язання з 1 січня 1932 р. при столичному Харківському педінституті профосвіти відкривався архівний відділ трирічного навчання на 30 осіб із забезпеченням стипендією та гуртожитком. Для Зінов’євська було виділене одне місце [5, 7].

Про вимоги міського архівного управління до прийому документів і якість підготовки деяких з них свідчить рішення про повернення матеріалів Знаменській (Знам’янській) “Заготконторі” через їх невпорядкованість. До Зінов’євська вони прибули залізницею і знаходилися на станційному складі [4, 7]. На подібний стан впливала віддаленість архівних установ від

райцентрів і сільської місцевості. Територія діяльності місцевих архівів порівняно з окрарами була помітно більшою. Це ставило на порядок денний питання реорганізації мережі галузевих установ.

10 листопада 1931 р. ВУЦВК вирішив замість місцевих архівних управлінь створити державні історичні архіви у колишніх окружних центрах, а також міські та районні держархіви для концентрації документів міськрад і райвиконкомів, місцевих установ та організацій. Зміни мали відбутися з 1 березня наступного року. Про значення реорганізації йшлося на II Всеукраїнському з'їзді архівних працівників 29 листопада – 4 грудня в Харкові за участі представників усіх установ галузі. Його учасники висловилися за прискорення створення районних і міських архівів [2, 102].

Джерела та література

1. ДАКО. – Ф. Р-833. – Оп.1. – Спр. 42.
2. *Мітюков О.Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. 1917 – 1973. – К.: Наук. думка, 1975. – 271 с.
3. ДАКО. – Ф. Р-833. – Оп. 4. – Спр. 1.
4. Там само. – Оп.1. – Спр. 81.
5. Там само. – Спр. 53.
6. Там само. – Спр. 71.
7. Там само. – Спр. 77.
8. Красные вехи: Сборн. воспоминаний и материалов революционного движения на Зиновьевщине. – Первый выпуск. – Зиновьевск: Червоний шлях, 1925. – 206 с.

ЗІНОВ'ЄВСЬКИЙ (КІРОВСЬКИЙ) ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ (1932 – 1938 рр.)

У лютому 1932 р. позачергова сесія дванадцятого скликання ВУЦВК ухвалила рішення про перехід на триступеневу систему управління. На підставі цього 26 лютого секретаріат ВУЦВК ухвалив організувати при облвиконкомах обласні архівні управління, яким передавалася основна оперативна робота з керівництва державними історичними, районними і міськими архівами. У березні було створено обласні архівні управління Одещини (до складу якої увійшов Зінов'євськ) та ще чотирьох областей. Вони приступили до організації обласних історичних архівів, приділяючи помітну увагу й низовій ланці держархівів [1, 104].

Утворюваний на базі місцевого архівного управління Зінов'євський державний історичний архів просив свій вищестоящий орган Одеське архівне управління вислати форми печатки і штампу для держістархів [2, 2]. На 20 травня 1932 р. тут крім директора І. Радіонова працювали О. Горський, А. Красна, П. Назаревська, О. Камишанська, Є. Павлущенко. Архівосховище знаходилося в кам'яному будинку, мало вогнегасники, освітлювалося. Резерв для нових надходжень складало приміщення, яке потребувало устаткування чи переустаткування стелажми. В архіві зберігалася 1254 фонди за 1766 – 1931 рр., упорядковані на 90 %. Для наукового опрацювання підготували газети ХІХ ст. – поч. 1930-х рр. і документи елисаветградських міських парткому, спілки металістів та заводу Ельворті [2, 37–38].

Список утильконтор, до яких мали здавати макулатуру, держістарх узгоджував з архівним управлінням Одеського облвиконкому. Останньому, зокрема, повідомлялося, що на 1.6.1932 р. “утилькомбінату” здано матеріал на 270 крб. 50 коп., які було переслано ЦАУ [2, 42].

20 червня ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову “Про Центральне архівне управління УСРР, його місцеві органи та установи, що є при ньому та при його місцевих органах”. Обласні архівні управління (створювані при

президіях облвиконкомів для керівництва архівним будівництвом на території області) та районні (при райвиконкомах) і міські (при радах) архіви відносилися до місцевих органів ЦАУ. Державні історичні архіви класифікувалися як наукові архівні установи, котрі зберігають, систематизують і науково обробляють архівні матеріали науково-історичного значення. Утримувалися вони за рахунок обласних бюджетів. ЦАУ УРСР мало право фінансувати науково-видавничу діяльність цих архівів із своїх коштів.

Зберігання архівних документів райвиконкому або міськради та передача їх до обласних чи державних історичних архівів, концентрація архівних матеріалів установ і організацій, наведення довідок, контроль за станом архівної справи в державних і громадських установах, організаціях і підприємствах на території району або міста, відносилися до основних напрямків діяльності райміськархівів. У липні ЦАУ прийняло постанову “Про порядок концентрації архівних матеріалів з міських і районних архівів до обласних державних історичних архівів УСРР”, якою встановлювався десятирічний термін зберігання документів у райміськархівах, після чого вони підлягали передачі до відповідних обласних або державних історичних архівів. Всі райміськархіви закріплювалися за новими обласними і державними історичними архівами. Але вони створювалися повільно. Так, на Київщині, до якої відносилося кілька районів майбутньої Кіровоградщини, наприкінці 1932 р. діяла лише третина райархівів [1, 106–107]. Одеське обласне архівне управління у листі до Зінов’євської міськради зауважувало, що нею не виконано постанови ВУЦВК від 10.11.31 р. і 26.02.32 р. про утворення міських архівів при президіях міськрад. Це гальмувало роботу держістарху із збирання і обробки матеріалів з історії фабрик і заводів, громадянської війни, виявлення документів “практичного значення соціалістичного будівництва”. Управління просило негайно організувати міськархів, як окрему юридичну одиницю із штатом, приміщенням, бюджетним фінансуванням. Кандидатура завідувача мала бути узгодженою з

облуправлінням [2, 28].

Збільшення числа архівів та галузевих органів управління на місцях вимагало часу для налагодження нових зв'язків. У листі Одеського облархуправління керівникам держістархів та міськархівів йшлося, що його вимоги виконуються з великою затримкою, або й залишаються без відповіді. Зокрема, це стосувалося доручень подати відомості про наявність “професійних (вірогідно, профспілкових. – С.Ш.) архівних фондів, фондів, що відбивають на собі каральну політику різних інтервентів”, звітів про утильсировину, особовий склад тощо [2, 96].

1934 р. у Зінов'євському державному історичному архіві зберігалось 1669 фондів, у його бібліотеці на обліку перебувало 44415 книг та 23615 примірників газет [3]. В архіві автора цієї книги зберігається копія першої сторінки рукопису “Приватні архіви Зінов'євського архівосховища” без авторства і дати, надана краєзнавцем О. Чудновим. Можливо, вона належить мемуаристу Н. Бракер, оригінал зберігається в Одесі. Наведемо її більшу половину. “Під цією голосною назвою переховуються в Зінов'євському окрархіві дві збірки приватних паперів, що, очевидно, випадково, збереглися від загальної руїни і частина архіву відомого громадського діяча П.З. Рябкова, що він ще за свого життя сам був передав до Музею Революції. Цей архів різниться від двох ранніх як своїм обсягом, так і характером, і його опис складе окрему частину цієї праці. Хоч вищезгадані збірки не містять у собі чогось дуже цікавого, вважаю потрібним надати їх короткий опис. І. Архів В.Я. Грузевича-Нечая ... і подружжя Тарновських. Невідомо, чи доводяться елисаветські Нечаї нащадками славнозвісному Данилові Нечаяу, що його згадують козацькі думи, або його попереднику есаулові Нечаяу, що брав Кафу 1575 р. як невідомо мені, відкіля походить назва села Нечаївки, що лежить верствах в 30-и від Зінов'євська ...” [4].

У зв'язку з перейменуванням міста на рубежі 1934 – 1935 рр. головний галузевий заклад міста став називатися Кіровським державним історичним архівом. І з утворенням Миколаївської області 1937 р. він був

переданий до відання її архівного управління обвиконкому.

Джерела та література

1. *Мітюков О.Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. 1917 – 1973. – К.: Наук. думка, 1975. – 271 с.
2. ДАКО. – Ф. Р-833. – Оп.1. – Спр. 77.
3. Державному архіву області – 85! // Народне слово. – 2010. – 18 листопада.
4. Архів автора.

СТВОРЕННЯ АРХІВНОЇ МЕРЕЖІ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1939 – 1941 рр.)

10 січня 1939 р. утворено Кіровоградську область з центром у Кірово, перейменованому в Кіровоград. Державний історичний архів став Кіровоградським обласним державним архівом, який підпорядковувався новоствореному архівному управлінню облвиконкому. 12 лютого обласний виконавчий комітет прийняв постанову “Про забезпечення державних архівів помешканнями”. Виконкоми районних та міських рад зобов’язувалися до весни забезпечити держархіви придатними для збереження документів приміщеннями. Це було пов’язано зі створенням держархівів в усіх регіонах області. Очолювала роботу зі створення архівної системи нової області призначена в березні начальником архівного управління облвиконкому Мригова.

Особливості тоталітарного режиму в СРСР вели до подальшого контролю правоохоронних органів над гуманітарної сферою, в т. ч. до закритості історичних документів. У березні архівні установи республіки перейшли у відання НКВС УРСР. Обласні архівні управління перетворювалися в архівні відділи УНКВС областей. 29 березня 1941 р. союзна РНК затвердила “Положення про Державний архівний фонд СРСР”. На підставі його головний галузевий заклад краю був перейменований у Державний архів Кіровоградської області (фактично це відбулося лише після війни). Окрім архівного відділу УНКВС та держархіву області до системи галузевих установ Кіровоградщини увійшли міський та 29 районних архівів. Серед десятків архівістів лише кілька мали вищу освіту. Перед війною в обласному архіві зберігалось 520771 справ у 1615 фондах II пол. XVIII ст. – 1930 р., у райміськархівах – 643900 справ 1926 – 1938 рр.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ У РОКИ ВІЙНИ (1941 –1945 рр.)

Початок Великої Вітчизняної війни загальмував розвиток архівної справи на Кіровоградщині, окупованої вже влітку 1941 р. У липні Держархів Кіровоградської (у складі шести працівників), як і Дніпропетровської, Полтавської та частково Сталінської областей евакуювався до м. Балашова Саратовської області РРФСР [1, с. 136]. Згодом кіровоградський архів перемістили до Шадринська на Челябінщині. Вивезено було невелику частину архівної, а також партійної документації, зокрема, матеріали таємного відділу, дореволюційного періоду 1918 – 1920 рр. Архівісти здійснювали їх експертизу, розмістили в'язки на стелажах для можливого оперативного використання [2]. До складу кіровоградської групи, зокрема, входила Лідія Барембо, яка у 80-х роках працювала секретарем держархіву області й розповідала автору цієї книги про ті часи.

В окупованому Кіровограді в 1941 – 1944 рр. діяло обласне й міське архівне управління, 20 справ якого збереглося. Тут займалися описом документів, облікових карток комуністів, складанням відомостей про наявність книг і газет, передавали компартійні документи органам СД [3].

У квітні 1943 р. НКВС УРСР затвердив інструкцію про організацію роботи архівних органів у звільнених від німецько-фашистських окупантів районах України. У ній серед головних завдань визначалися відновлення діяльності відділів держархівів УНКВС областей, обласних, міських та районних архівів; виявлення і концентрація документів періоду війни; використання архівних матеріалів в оперативних, наукових і агітаційно-пропагандистських цілях; збір матеріалів про звірства й злочини німецьких фашистів та надання допомоги місцевим комісіям у складанні відповідних актів. 12 серпня наркомат внутрішніх справ республіки видав наказ “Про збирання документальних матеріалів Великої Вітчизняної війни в районах УРСР, звільнених від німецько-фашистських загарбників”. Реалізація цих

директив на Кіровоградщині стала можливою після визволення її районів, яке тривало з осені 1943 по весну 1944 рр. У ході звільнення України накази про взяття під охорону документів і приміщень держархівів видавалися і керівництвом Наркомату оборони СРСР та фронтів [1, с. 145–146]. 30 грудня 1943 року Кіровоградський облвиконком ухвалив постанову про збирання та збереження документальних матеріалів.

Кіровоград визволено від гітлерівців 8 січня 1944 р. Наступного дня відновив свою діяльність, перервану окупацією, обласний архівний відділ УВС. Держархів області розпочав приведення в порядок документів, їх розміщення, облік, встановлення збитків, нанесених окупантами. Сьогодні публікуються дані про зменшення за період війни числа документів на 387 тис. 939 од. зб. за II пол. XVIII – I чв. XIX ст., 1917 – 1921 рр., зменшився фонд наукової бібліотеки [2]. 1944 р. було обліковано 1585 фондів на 3249553 архівних одиниці, розподілено по фондах 21069 одиниць зберігання, розібрано 1230 кілограмів розсипу, сформовано і розміщено 12178 в'язок матеріалів. З метою використання документів у народногосподарських цілях було переглянуто 103700 аркушів, написано 173 картки. Вивчення матеріалів здійснювалося за темами “Будівництво електростанцій у Бобринці, Новій Празі, Новоукраїнці, Новомиргороді”, “Про поклади бурого вугілля, каоліну, залізної руди та інших копалин”, “Техніко-економічна характеристика підприємств Кіровограда”, “Про побудову залізньо-бетонних і дерев'яних мостів” [4]. Було виявлено акти обслідування стану меліоративних споруд [1, с. 151]. Документи використовувалися для відновлення міської водопровідної мережі і пам'ятника С. Кірову (чиє ім'я носить місто й область), в статтях “Полум'я юних сердець” і “Листи з фашистської каторги” в газеті “Захисник Батьківщини” та “Рахунок помсти” і “Листи, написані кров'ю” в “Кіровоградській правді”. Матеріали підбирались для виставки, організованої облвиконкомом до першої річниці визволення Кіровограда. Читального залу архів не мав. З документами працювали представники облвиконкому (по пам'ятнику Кірову),

облплану (благоустрій міста), облкомунгоспу (відновлення міськводоводу).

Штат архіву здебільшого був укомплектований, за винятком допоміжного персоналу. Для підвищення кваліфікації працівників провели вісім занять з основних “видів архівно-технічної і архівної методичної роботи. Протягом 1944 р. серед частини співробітників облдержархіву та ВДА УНКВС по Кіровоградській області проведена суспільно-політична робота, вивчена книга т. Сталіна “Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу”. Проводились політінформації “На фронтах Вітчизняної війни”, “Міжнародний огляд”. Протягом року вийшло 8 номерів стінгазети “Червоний Архівіст”, – читаємо в річному звіті архіву. 1944 р. прийнято на держзберігання 1863 од. зб. 206 фондів переважно періоду Великої Вітчизняної війни.

На 1 січня 1945 р. в ДАКО концентрувалося 1785 фондів, 434953 од. зб. Після визволення архів прийняв 264 “окупаційні” фонди за 1941 – 1944 рр. До них увійшли документи місцевих органів самоуправління, поліції та формувань, які виконували поліцейські функції, матеріали, що зафіксували діяльність органів та установ із мобілізації та використання робочої сили, галузевих управлінських структур і промислових, сільськогосподарських підприємств, заготівельних, споживчо-збутових, торговельних установ та організацій, установ фінансово-банківської сфери, організацій і підприємств житлово-комунального господарства, допоміжних міських служб, шляхових служб, залізничного транспорту, зв’язку, галузей охорони здоров’я, освіти, документи, що фрагментарно висвітлюють культурне й релігійне життя населення на окупованій території. Інтерес із культурницької тематики викликають матеріали про діяльність осередків відродженої “Просвіти”. 15 із цих фондів сформовані з документів Одеської області. Мова документів – українська, німецька, російська [5, с. 306–307].

Документи фондів місцевих органів окупаційної адміністрації Кіровоградського (Р-2494), Олександрійського (Р-2546) та Бобринецького (Р-2677) окружних (гебітс) комісаріатів, а також Кіровоградського міського комісара (Р-2498) та Знам’янської комендатури (Р-2638) містять

розпорядження про введення нового аграрного порядку, створення сільськогосподарських товариств, про вивезення худоби та сільгосппродуктів до Німеччини, про збільшення робочого дня, списки робітників, службовців підприємств, установ. У матеріалах Кіровоградського гебітскомісаріату є відомості про структуру та функції окупаційних інституцій [6, арк. 6–8]. У протоколі з перейменування вулиць Кіровограда за вересень 1941 р. містяться зміни 50 назв, в т. ч., К. Маркса (на Перспективну), К. Лібкнехта (Преображенська), Компанійця (Пашутінська), Леніна (Двірцева), Р. Люксембург (Покровська), Я. Томпа (В. Перспективна), Чапаєва (В. Биковська) [7, арк. 1–2]. Умови життя населення, зокрема, висвітлюють чотири фонди органів самоуправління. В документах Новогеоргіївської міської управи (Р-2477) є розпорядження про вербування молоді до Німеччини, проведення перепису і паспортизації населення, списки військовополонених Червоної армії, фольксдойче. У фонді Кіровоградської міськуправи (Р. 2512) містяться відомості про кількість населення, безробітних, заяви розкуркулених та репресованих радянською владою про зменшення сплати податків. В матеріалах Олександрійської міськуправи (Р-2547) увагу привертають списки робітників і службовців міста. 20 фондів складають документи районних управ. Статистичні дані про кількість населення, промислові, комунальні і соціальні об'єкти Олександрівського округу є в документах однойменної управи [8, арк. 1–112]. Такі відомості по Піщано-Брідському району засвідчили чисельність громадян понад 26 тисяч, дворів – більше п'яти з половиною тисяч, криниць – 406, один вокзал, чотири поштових відділення, дев'ять сільуправ, по одному кінотеатру й театру, 28 шкіл, 50 колгоспів, два промислових об'єкти та ін. на кінець 1942 р. [9, арк. 1–44]. 82 фонди сільських управ містять інформацію про стягнення податків, трудову повинність населення, проведення сільгоспробіт, примусову відправку до Німеччини, збір речей для фашистської армії, боротьбу з партизанами, порядок реєстрації шлюбів, розлучень, народжень та смертей [5, с. 308]. У вхідних документах Кіровоградської сільуправи (ф. Р-

2796) є лист від 5 березня 1943 р. Олександрівської райуправи старості щодо проведення з дозволу гебітскомісара святкування днів народження і смерті Тараса Шевченка, організованого комісією в складі старости сільуправи (загальна відповідальність за захід), директора школи, завідувачів будинком “Просвіти” (відповідальний за художню частину: пісні, вірші й п’єси) та громадським двором. Подібна комісія діяла в районі [10, с. 324]. Матеріали Цибулівської сільуправи (Р-2697) свідчать про потребу в ремонті шкіл району, про закриття їх на період польових робіт, на які притягувалися учні від 14 років та вчителі, про переведення богослужіння в церквах на українську мову. Восени 1941 р. селяни зобов’язувалися повернути рогату худобу, свиней, овець, забраних з колгоспу після відступу Червоної армії, здати своїх коней [10, с. 29–30, 120, 147]. Це все мало надійти до колгоспів, які 1942 р. ставали громадськими дворами. Усі більшовицькі назви вулиць пропонувалося замінити. Водночас перейменування місцевостей заборонялося. Здійснювалася реєстрація велосипедів. Це свідчать документи Веселокутської сільуправи [10, с. 30, 45, 61]. В списках 42-х заборонених і небажаних письменників у фонді Кіровоградської центральної бібліотеки (Р-2436) зустрічаються, зокрема, й земляки В. Винниченка, І. Микитенко, М. Терен, Н. Рибак [11, арк. 1–2], план заходів до першої річниці вступу в місто німців [12, арк. 32]. Є документи про діяльність церков (ф.ф. 2476, 2518, 2677, 2796) [13, с. 207–221, 368–369]. Окупаційні фонди використовують в публікаціях краєзнавці [10] [13] [14].

Збереглися газети “Бобринецький голос”, “Український голос” із зображенням меча на тризубі, який згодом зник, а часопис став “Українськими вістями”, згодом – “Кіровоградськими вістями” [15]. 158 справ увійшли до “Колекції листів радянських громадян Кіровоградської області, вивезених до Німеччини і країн Західної Європи в період Другої світової війни 1941 – 1945 років” [16]. З відновленням навчання школярі написали спогади “Що я пережив у роки окупації”, які надійшли до архіву у фонді обласного управління освіти.

До першорядних завдань зі збереження документів облдержархіву, як видно із постанови облвиконкому, відносилися відновлення центрального опалення, терміновий ремонт вікон, дверей і підвального приміщення, встановлення необхідної кількості стелажів для розміщення архівних матеріалів. У зимових умовах постопуаційних часів важливе значення мало забезпечення паливом. Через чотири десятиріччя завгосп держархіву області В. Бережний переказував, як один з його попередників виїздив тоді із завміськархівом З. Винниченко за місто возом за дровами. У доповідній директора архіву голові виконкому облради депутатів йшлося, що протягом липня – серпня 1945 р. всі документальні матеріали були розібрані за їх фондовою належністю і розміщені на додатково встановлених стелажах, відремонтовано робочі кімнати й підсобні приміщення, здійснено електромонтажні роботи з обладнання освітлювальної мережі та відремонтовано її старі ділянки. Завершувалося капітальне відновлення центрального водоопалення [17].

Протягом 1945 р. було приведено в порядок 736 фондів (без таємного відділу) на 132130 од. зб., складено описи на 9268 од. зб., за фондами було розібрано близько 60 тис. од. зб., за номерами – майже 100 тис., за роками і структурою – понад 20 тис. од. зб. Архівісти склали і направили облземвідділу, водоканалу та облдержплану перелік документів, здійснили дослідження “Німецько-фашистський окупаційний режим у Кіровоградській області” та “Що пережили учні в період німецької окупації”, направили три статті до “Кіровоградської правди”. У читальному залі відвідувачі працювали над темами “Український драматург Тобілевич – Карпенко-Карий”, “Жінка у Великій Вітчизняній війні”, “Семирічна війна”, “Нашестя Наполеона”, “Підготовка до виборів у Верховну Раду СРСР”. За рік до архіву надійшло 899 арх. одиниць і 161 кг розсипу документів періоду війни. Якимось чином потрапили сюди й примірники газети “Колгоспна правда” Бельцького району Кіровської області РРФСР за лютий і вересень 1945 р. У їх верхній частині чорнилом написано: “г. Киров, ул. Ленина, облархив”. Отже, після виходу в світ часопис направили на постійне зберігання до свого російського

держархіву області, але надійшов він до українського облцентру з подібною назвою, що, напевно, й привело до помилки поштових служб [18]. 1945 р. побілено кімнати, зведено з білого каменю й цегли стіни сараю, відремонтовано паркан. На кінець року з 25 штатних одиниць було заповнено лише 20 [19].

Джерела та література

1. *Мітюков О.Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. 1917 – 1973. – К.: Наук. думка, 1975. – 271 с.
2. Державному архіву області – 85! // Народне слово. – 2010. – 18 листопада.
3. ДАКО. – Ф. Р-250. – Оп. 1.
4. Там само. – Ф. Р-833. – Оп. 2. – Спр. 5.
5. Архіви окупації. 1941 – 1944. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – 872 с.
6. ДАКО. – Ф. Р-2494. – Оп. 1. – Спр. 4.
7. Там само. – Спр. 1.
8. Там само. – Ф. Р-2361. – Оп. 1. – Спр. 2.
9. Там само. – Ф. Р-2362. – Оп. 1. – Спр. 2.
10. *Петренко І.* Нацистський окупаційний режим: маловідомі сторінки з історії Олександрівського району (в документах та спогадах). – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2008. – 372 с.
11. ДАКО. – Ф. Р-2536. – Оп. 1. – Спр. 3.
12. Там само. – Спр. 1.
13. *Петренко І.* Невідомі війни (церква та держава на Кіровоградщині в 20 – 60-х роках ХХ ст.). – Кіровоград: Лисенко В.Ф., 2012. – 376 с.
14. Бібліотека – свідок і творець історії краю. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2009. – С. 57–62; *Хмара С.* Невідома війна в Кіровограді // 21 канал. – 2008. – 24 липня; його ж. “Просвіта” в перший рік німецької окупації // Народне слово. – 2008. – 21 серпня; його ж. Так починався “новий порядок” // Справедливість (Кіровоград);

- Шевченко С., Хмара С.* Окупація: невідомі аспекти // Вечірня газета. – 2009. – 30 січня.
15. *Шевченко С.* “Кіровоградські вісті” несли інформацію // Вечірня газета. – 2004. – 16 липня.
16. ДАКО. – Ф. Р-6653.
17. Там само. – Ф. Р-833. – Оп. 2. – Спр. 2.
18. *Шевченко С.* Пов’язано з іменем Кірова // Кіровоградська правда. – 1986. – 27 березня.
19. ДАКО. – Ф. Р-333. – Оп. 2.. – Спр. 14.

ПОВОЄННЕ ДЕСЯТИРІЧЧЯ

1946 р. здійснювалися заходи з покращення протипожежної безпеки, охорони (були випадки псування документальних матеріалів, крадіжок паперу, картону тощо). Проводилась перевірка наявності справ у всіх трьох відділах архіву, у т. ч. при виконанні інших видів робіт. На кінець року із 2714 фондів обліковані за аркушами й картками були 1600. Виявлялися документи за фондами зінов'євських окружних відділу місцевої промисловості та управління добувної промисловості. Надійшли запити від обласних комунвідділу (про спорудження і роботу кар'єру й цементного заводу поблизу приміського села Калинівки та з виявлення проекту каналізації міста) і земвідділу (виявлення матеріалів колгоспного землевпорядкування та актів передачі землі у користування колгоспами). У читальному залі шість дослідників працювали над темами: “Приїзд Калініна до Єлисаветграда”, “Десятиріччя з дня смерті М. Горького”, “Фізкультура і спорт в Кіровоградській області”, “До виборів у Верховну Раду СРСР”. У другому півріччі розпочалася підготовка до складання путівника по архіву. Було зроблено огляди фондів заводу Ельворті, окружних планової комісії, земвідділу, відділів народної освіти та місцевої промисловості [1].

1947 р. при плані 56341 од. зб. упорядковано та заінвентаризовано 58888 од. зб. Увага приділялася підвищенню якості складання заголовків, визначенню фондової належності, внутріфондової систематизації матеріалів. Частково було упорядковано фонди органів суду та прокуратури пореволюційного періоду. Протягом року складено списки фондів (з уточненням їх назв) окремо по кожному з відділів, відновлено довоєнну нумерацію фондів, пронумеровано нові надходження, сформовано загальну картотеку фондів, реєстр списків. Для майбутнього путівника складено характеристики 1323 (1103 пореволюційних і 220 дореволюційних) фондів. Разом з попереднім роком їх число склало 1500. За оцінкою керівництва архіву характеристики радянських фондів були чіткішими, оскільки вони краще збереглися, при їх підготовці (в основному Назаренко й Окунєвою)

враховувався досвід опрацювання дорадянських фондів. У процесі науково-технічної обробки фондів здійснювався відбір матеріалів, які не підлягали подальшому зберіганню. Відбірні списки та акти складалися науковими працівниками й передавалися на розгляд експертної комісії архіву, сформованої з найдосвідченіших працівників. Із 110 тис. справ, які пройшли експертизу, для знищення було відібрано 42 110, а також близько 150 кг розсипу. Не було повністю виконано план з підготовки документальних публікацій. Так, не завершили рукопис збірника з історії Кіровограда, що мало бути зроблено до вересня 1947 р. [2, 110]. Це керівництво архівного відділу, зокрема, пояснювало не лише недостатньою увагою архівістів до даного виду роботи, а й недостатнім врахуванням труднощів підготовки збірників при плануванні й “наявністю сил виконавців”. Архівісти продовжували цю роботу і готували “Хроніку подій Вітчизняної війни на Кіровоградщині” [3].

Безпосереднє керівництво обласним архівом здійснював архівний відділ органів внутрішніх справ області. Зокрема, 1949 р. його начальник перевіряв роботу відділу дорадянських фондів, читального залу, столу довідок. В останньому з 11 січня по 26 жовтня було зареєстровано 79 заяв і листів, із них 15 від держустанов та 64 від громадян. На них було дано 28 відповідей позитивного характеру і 51 – негативного [4].

1951 р. в облдержархіві науково-технічно опрацювали 21586 од. зб. (148% від плану), доопрацювали і прорецензували рукопис путівника по архіву, підготували рукопис збірника документальних матеріалів до 200-річчя Кіровограда та направили на рецензію АУМВС УРСР, капітально відремонтували приміщення. Колектив вів соціалістичне змагання з миколаївськими колегами [5, 1–4].

На підставі наказу ГАУ МВС СРСР від 21.08.1950 р. у держархівах, в т. ч. Кіровоградської області, створили методичні кабінети. Вони мали розробляти методичні вказівки щодо складу та змісту документів, складати історичні довідки, робочі інструкції та схеми систематизації документальних

матеріалів конкретних фондів, вивчати, узагальнювати та поширювати позитивний досвід роботи тощо [6; 44, 53]. 1952 р. Київ відзначив покращення роботи кіровоградського кабінету. Цією роботою займався методист-консультант, підпорядкований безпосередньо директору [7, 14]. Вказаного року він провів лекції “Двохсотліття м. Кіровограда”, “Єлисаветград в роки 1-ої буржуазно-демократичної революції 1905 – 1907 рр.”, “Перемога Радянської влади на Кіровоградщині” та ін., підготував робочі інструкції “Єлисаветградська земська управа”, “Єлисаветградський завод землеробських машин Акціонерного товариства Р. і Т. Ельворті”, “Єлисаветградське земське реальне училище” “Єлисаветградська окружна інспектура народної освіти” тощо.

У плані роботи кіровоградського архіву на 1951 – 1955 рр. передбачалося спільно з педінститутом ім. О.С. Пушкіна та краєзнавчим музеєм переглянути для збірника з історії м. Кіровограда матеріали фондів Єлисаветградських міських думи (1789 – 1919 рр.) й управи (1872 – 1919 рр.), волосних правлінь (до 1918 р.), місцевої преси (до 1931 р.), книг. Фонди думи та управи за 1917– 1919 рр. мали використовуватися для брошури “Більшовики Єлисаветграда в роки громадянської війни”. 25 березня 1952 р. Головархів МВС УРСР на цей рік виключив тему “Історія міста Кіровограда” через її неготовність. Тепер передбачалося зібрати матеріал також і з історії області й видати збірник 1954 р. На лютий 1953 р. архів виявив із теми тисячу справ. Але збірник так і не вийшов [2, 110].

27 березня 1952 р. науково-педагогічна нарада облдержархіву розглянула доповідь директора Боковикова про зауваження АУМВС УРСР на рукопис збірника “Революційний рух на початку ХХ ст. та боротьба за встановлення Радянської влади в м. Єлисаветграді”, підготовлений архівом. Вирішили для остаточного завершення роботи залучити наукову громадськість і клопотатися перед обкомом КП(б)У про допомогу у його виданні [8, 20–24]. У газеті “Кіровоградська правда” друкувалися статті співробітників архіву, зокрема – Горбунової та Окунєвої.

1953 р. архівісти проводили виявлення документів за темою “Робітничий клас УРСР в боротьбі за індустріалізацію держави (1926 – 1929 рр.)”. Таких знайшлося 17 на 27 аркушах, в т. ч. “выражающих возмущение подрывной деятельностью шахтинских вредителей”, матеріали заводу “Червона зірка” [9, 31].

У I півріччі наступного року методкабінетом проведено лекцію, підготовлено дві робочі інструкції з удосконалення науково-технічного опрацювання фондів, складено схеми, робочу інструкцію з виявлення документів на тему “Робітничий контроль і націоналізація промисловості України 1917 – 1920 рр.”, методпосібник [10, 2–3]. У II півріччі 1955 року ці показники склали: лекція, методпосібник, дві історичні довідки і схема. Щорічно проводилась робота методкабінету з консультування архівістів щодо організації науково-методичних нарад, проведення нарад з обміну досвідом [11, 145].

Джерела та література

1. ДАКО. – Ф. 833. – Оп. 2. – Спр. 24.
2. *Крижанівський В.М.* До проблеми джерелознавчого вивчення документів з історії міського самоврядування XIX – поч. XX ст. в українській історичній науці (1920 – 1986 рр.) // Спеціальні історичні дисципліни. – Число 18. – С. 109–113.
3. ДАКО. – Ф. Р-833. – Оп. 2. – Спр. 37.
4. Там само. – Ф. 833. – Оп. 2. – Спр. 57.
5. Там само. – Оп. 3. – Спр. 16.
6. Там само. – Спр. 4.
7. Там само. – Спр. 5.
8. Там само. – Спр. 6.
9. Там само. – Спр. 31.
10. Там само. – Спр. 69.

11. Там само. – Спр. 103.

РАДЯНСЬКІ ФОНДИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 60-х рр.

Потреби поповнення архіву після окупації, збереження документів, підготовки збірників і путівника привели до завдань комплектування матеріалами радянських десятиріч. В СРСР це переслідувало й ідеологічну мету – досягти більшого числа одиниць зберігання за пореволюційну добу, ніж за царську. Серед згаданих нижче фондів частину прийнято на державне зберігання в 1920-х – 1930, частину в 1940-х – на поч. 1960-х рр.

Про стан вирішення перехідних питань свідчать документи Комісії з ліквідації Єлисаветградського міського та земського самоврядування (1920 р.) [1], повітового комісаріату полонених і біженців (1919 – 1920 рр.) [2] та Управління з евакуації полонених та біженців повітвиконкому робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (1920 – 1922 рр.) [3].

Органи радянської влади були представлені фондами Єлисаветградського повітового, волосних, селищних та сільських революційних комітетів за 1919 – 1922 рр. Окрім інших офіційних матеріалів, інтерес для сучасного дослідника становлять матеріали про перший радянський голод, про повстанські рухи, названі “бандитизмом”. Водночас або пізніше діяли повітовий (окружний), волосні комітети незаможних селян, виконавчі комітети рад робітничих, червоноармійських і селянських депутатів. У документах комісії по боротьбі з наслідками голоду повітвиконкому (1921 – 1923 рр.) можна знайти інформацію про допомогу голодуючим землякам з боку закордонних громадських інституцій: АРА, місія Нансена, “Джойнт” [4].

Народження Кіровоградщини висвітлено у фондах Оргкомітету Президії Верховної Ради СРСР по Кіровоградській області [5] та виконкому обласної ради народних депутатів [6]. Низову ланку представляли міські, районні, селищні та сільські ради народних депутатів, фонди яких є перехідними від довоєнних по мирні роки. Правопорядок у радянському розумінні повинні були забезпечувати управління робітничо-селянської

міліції, бюро юстиції, окружний, місцеві суди, рада народних суддів. Суди, наприклад, у час “сухого закону” виносили численні кримінальні вироки за самогоноваріння [7], розглядали кримінальні (!) справи за звинуваченням в розповсюдженні неправдивих чуток. Міліція, зокрема, узагальнювала дані про ставлення населення до радянської влади. Ці структури зробили “вагомий” внесок у репресії інакомислячих. З утворенням Кіровоградщини діють обласні суд, колегія адвокатів.

У довоєнний час на державне зберігання надходили документи військових комісаріатів. До виникнення планової комісії облвиконкому та обласного статистичного управління діяли окружна, районні (з продовженням діяльності після 1938 р.) планові комісії, статбюро окрвиконкому, інспектури народногосподарського обліку.

Інтерес для вивчення конкретних галузей являють установи та підприємства промисловості, будівництва та комунального господарства. У промисловості виділимо фонди Кіровоградської районної електростанції, введеної в експлуатацію 1927 р., кіровоградських заводів сільгоспмашинобудування “Червона зірка” та сільгоспмашин “Червоний профінтерн”, м’ясокомбінату, цукрозаводів. Напевне, головна галузь краю була представлена установами і організаціями сільського господарства, інші життєзабезпечуючі сфери – торгівельні, постачальні та заготівельні установи, кооперативи, профспілкові організації, установи охорони здоров’я, праці та соціального забезпечення, добровільні товариства. Серед фондів останніх документи організацій допомоги борцям революції, які свідчать про протести з приводу “білого терору в капіталістичних країнах та готовність моральної, матеріальної підтримки політичним в’язням”, у той час, коли наші земляки, загалом українці, не мали можливості офіційних протестів проти подібних явищ в регіоні і СРСР в цілому.

Перші документи управління транспортного освоєння малих річок облвиконкому датовані 1945 роком. Вони свідчать про завдання щодо будівництва малотоннажного флоту, надання допомоги колгоспам у

перевезенні вантажів річковим шляхом [8]. Роком раніше датовані в архіві перші матеріали відділу у справах архітектури при облвиконкомі [9]. Інформативними для вивчення гуманітарної сфери є документи культурно-освітніх установ. Це стосується, зокрема, фондів вищих навчальних закладів, відділу мистецтва облвиконкому, обласного державного українського музично-драматичного театру ім. М.Л. Кропивницького (з 1938 р.), першої в Україні Зінов'євської радіомовної станції ім. 10-річчя Жовтня, окружного управління товариства “Геть неписьменність”. Серед небагатьох фондів особистого походження назвемо документи В. Сухомлинського [10].

Зберігалася обласна (“Кіровоградська правда”), районна, малотиражна (заводів, радгоспів, будорганізацій, колгоспів) преса. Цікавими були фотодокументи. Якщо, скажімо, матеріали будівництва Кременчуцької ГЕС ще не передавались до архіву, то фотографії за 1955 – 1959 рр. звідти вже були. Серед відомих постатей надійшли знімки Гіталова, Попова, Красицької.

Відомості про наявні на той час матеріали увійшли до путівника по Кіровоградському обласному державному архіву, виданому 1966 року в Києві [11].

Джерела та література

1. ДАКО. – Ф. Р-1078.
2. Там само. – Ф. Р-1652.
3. Там само. – Ф. Р-1075.
4. Там само. – Ф. Р-1074.
5. Там само. – Ф. Р-6690.
6. Там само. – Ф. Р-286.
7. Там само. – Ф. 2178.
8. Там само. – Ф. Р-3081.
9. Там само. – Ф. Р-919.

10. Там само. – Ф. Р-6717.

11. Кіровоградський обласний державний архів: Путівник. – К.: Наук. думка, 1966. – 255. Див. також. *Вільний І.* Путівник по фондах Кіровоградського облдержархіву // *Архіви України.* – 1967. – № 2. – С. 75–76.

АРХІВ У МІЖРЕСПУБЛІКАНСЬКИХ ТА МІЖНАРОДНИХ ЗВ'ЯЗКАХ

(друга половина 1950-х – початок 1990-х рр.)

Поповнення джерел документальної інформації. Під егідою центральних архівних організацій СРСР у др. пол. 50-х р. активно здійснювалися зв'язки з центральними союзними установами з прийому-передачі документів. Характерним прикладом її інтенсивності, а, можливо, й неорганізованості та безсистемності, є кількаразова передача фонду Знам'янського військово-продовольчого пункту Військово-Революційної Ради УРСР. Ще на підставі розпорядження Головархіву МВС СРСР від 31.10.48 р. Київський облдержархів 1955 р. передав 35 його справ до Кіровограда. Через чотири роки кіровоградські архівісти, виконуючи розпорядження Архівного управління МВС УРСР передали ці документи до Москви Центральному державному архіву Радянської Армії, де фонд був зареєстрований під № 22941 [1, 1–2]. 26 листопада 1966 р. ЦДАРА на підставі розпорядження ГАУ СРСР повернув на Україну 17 справ фонду, котрі спочатку помилково потрапили до Дніпропетровського архіву, а потім були переслані до Кіровограда. Виявивши, що надійшло менше справ, ніж передавалось 1959 р., Кіровоградський облдержархів зробив запит до Москви, звідки надійшов акт, датований 25.11.66 р. про виділення 22 справ в утиль із 39, що зберігались. До знищення були виділені іменні списки осіб, які проходили через пункт і отримували продукти, накази вищестоящих інстанцій, надіслані для відома [1, 5]. Початкове збільшення обсягу фонду з 35 до 39 одиниць зберігання та дата акту наступного виділення до знищення напевне могли бути підставою до звернення українських архівістів у Російський державний військовий архів для остаточного уточнення цього питання.

Активно надходили або поповнювались існуючі фонди із центральних

союзних архівів у 60-х роках. Так, 1962 р. Держархів Кіровоградської області поповнився матеріалами із Центрального державного архіву Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління СРСР у Москві. Останніми було передано документи з історії Єлисаветградського повітового комітету робітничо-селянської інспекції, Знам'янського вузлового санітарно-дезінфекційного загону, Знам'янської залізничної лікарні, Покрово-Аджамського, Оситнязького, Нечаївського поштового відділень, президії окружної колегії захисників, Єлисаветградської повітової комісії по боротьбі з голодом, Єлисаветградського повітового трибуналу, Олександрійської міжрайонної геологорозвідувальної бази Українського геологічного тресту. Крім цього, тоді ж із ЦДАРА надійшли документи Олександрійського військового комісаріату [2; 308, 369].

Через рік на підставі розпорядження Головного архівного управління при Раді Міністрів СРСР від 10.01.64 р. Центральний державний Військово-історичний архів передав 1 справу фонду “Олександрійський повітовий військовий комісаріат” [3, 14]. Фонд Єлисаветградського міського відділення Наркомату держконтролю поповнився документами ЦДАЖР СРСР [4, 49]. Із цього ж архіву через рік у Держархів Кіровоградської області було передано шість справ до фондів “Знам'янське управління з евакуації”, “Особливий уповноважений Наркомату продовольства УРСР і особливої продкомісії з постачання Південно-Західного фронту” та “Єлисаветградський повітовий відділ військово-продовольчого постачання”. Ще одна справа Олександрійського повітового військкомату за 1919 рік надійшла із ЦДВІА СРСР [5, 400].

Вдалося виявити і факт невдалої спроби повернути документи з Москви. Листом від 18.04.62 р. облдержархів повідомляв ЦДАЖР: при вивченні фондів “Єлисаветградський повітовий військово-революційний комітет” і “Єлисаветградський повітовий виконавчий комітет” встановлено, що їх документальні матеріали за січень – лютий були евакуйовані до Москви. Але у відповіді центрального архіву йшлося, що там цих матеріалів

немає [6, 14].

Практично припинилось повернення документів із-за меж України в Кіровоград після 1967 року. Тоді з Одеського держархіву була передана справа Помічнянського залізничного військово-продовольчого пункту за 1921 рік, куди вона потрапила помилково із ЦДАРА. Її було приєднано до фонду № Р-1640 в опис № 1, за порядковим № 52 [5, 40].

Була можливість поповнити і бібліотеку Кіровоградського архіву із Москви, коли 1967 р. Центральний Державний історичний архів повідомив, що готує для передачі до інших архівів дублетні друковані видання. Але за відсутності переліку необхідно було відрядити до Москви працівника, на що не виявилось коштів.

У середині 70-х українські архівісти отримали з Толбухінського (Болгарія) окружного архіву листа з пропозицією обмінюватись матеріалами інформативної діяльності, літературою, альбомами тощо. Кіровоградський облдержархів підтримав цю ідею і до листа у відповідь було додано збірник документів та матеріалів з історії сільського господарства області [7] та плакат “Зв’язок зі школою”. У свою чергу з Болгарії пізніше надійшли збірник документів, каталоги, путівник [8] тощо.

Поряд із отриманням документів із центральних союзних архівів Держархів Кіровоградської області здійснював і зворотній процес – передавав туди свої фонди. Із дореволюційних матеріалів свого часу в Центральний державний історичний архів СРСР було передано фонд 36 “Управління 2-го округу Херсонського військового поселення” [9, 37].

У середині 50-х рр. фонди Єлисаветградської кавалерійської школи ім. Будьонного і Бобринецького товарообмінного пункту № 2 військово-споживчого товариства 15-ї стрілецької Сиваської дивізії архів передав до Центрального державного архіву Червоної Армії. У зв’язку з цим було знято з обліку фонди №№Р-824 [10, 55], Р-5935 [11, 20]. Потім цьому архіву були передані ще три справи військових частин №№ 26083, 2150 і 7408 за 1944 рік [12, 3].

Інший московський архів кіровоградські архівісти поповнили трьома справами 3-го армійського корпусу та 73-ї піхотної дивізії за 1917 р. У Центральному державному військово-історичному архіві вони були взяті на облік у фондах №№ 2185 та 2403. Робота у Кіровограді була здійснена на підставі розпорядження Архівного управління МВС УРСР на від 09.05.51 р. [12, 1].

Як вказувалося в огляді роботи архівних установ Української РСР за 1958 р., в цей час проводилась активна передача непрофільних фондів як в архіви республіки, так і за її межі. Держархів Кіровоградської області відправив лише в цей рік 8 фондів – більше, ніж за всі інші роки разом взяті. 112 справ прийняв ЦДАРА СРСР [13, 8]. Через чотири роки туди передали дві справи гарнізонної хлібопекарні при Єлисаветградському повітвідділі військово-продовольчого постачання [2, 342].

Останніми матеріалами, переданими з Кіровоградського архіву до союзних установ були 11 справ фонду № Р-6266 “Олександрійський протезно-ортопедичний евакогоспіталь № 3107” за 1946 – 1948 рр. Вони за вказівкою Головархіву УРСР, разом з аркушем фонду, двома примірниками опису 1985 р., були відправлені до Військово-медичного музею Міністерства оборони СРСР у Ленінград [14, 42].

Проводилась робота і з передачі непрофільних друкованих видань. 1945 р. до інших архівів СРСР відправлено 880 книг, 43 збірки узаконень, 2137 брошур. У звіті за 1960 р. повідомлялось, що непрофільна література із науково-довідкової бібліотеки була передана Публічній бібліотеці ім. М. Салтикова-Щедрина в Ленінграді і Держбібліотеці СРСР ім. В. Леніна в Москві. До союзної столиці надійшло 35 одиниць зберігання (“Почтово-телеграфный журнал”, “Отчёт Елисаветградского общества”, “Финансовый отчёт Елисаветградской городской управы за 1918 год”, “Отчёт Елисаветградской городской думы за 1905 год” та ін.). 22 праці було відправлено до Ленінграда. Серед них – “Врачебный санитарный отчёт по г. Елисаветграду за 1902 год”, “Отчёт о деятельности Елисаветградского

общества распространения грамотности и ремесла за 1904 – 1905 годы” та ін. [15, 21]. У ряді випадків здійснювався взаємообмін літературою.

Крім передачі непрофільних документів у повоєнний період в Україні здійснювалась діяльність з виявлення у державних архівах СРСР та зарубіжних соціалістичних країн документів з історії свого краю. Особливо ця робота інтенсифікувалась при написанні “Історії міст і сіл Української РСР”.

У 50-х рр. кіровоградські архівісти направили листа до центрального архіву. Однак епізодичність цієї роботи та відсутність читального апарату для мікрофільмів завадили досягти необхідного ефекту в перші роки. Це було відмічено комісією Архівного управління при перевірці стану і роботи архівних установ Кіровоградської області 1951 р. при цьому було зазначено, що управління регулярно надає допомогу місцевим архівам, організовуючи поїздки бригад спеціалістів до центральних архівів, збираючи замовлення, переліки виявлених документів тощо.

У зв’язку із початком роботи над історією міст і сіл ця робота інтенсифікувалась. Особливо це помітно з листування із ЦДІА СРСР. 1962 р. Кіровоградський архів запросив копії документів або справи із фонду графа Остен-Сакена (№ 1539), який був почесним громадянином Єлисаветграда. Однак російські архівісти повідомили, що у 14 справах фонду даних з історії Кіровоградщини немає [16, 14]. Інші звернення мали більший успіх. Так, у тимчасове користування було отримано мікрофотокопії (всього 3693 кадри) із фонду Департаменту поліції за 1907 – 1917 рр. Одночасно з їх поверненням було запрошено копії з історії революційного руху серед селян Єлисаветградського повіту та в тимчасове користування – справу про гурток південноросійського союзу робітників у Єлисаветграді, Знам’янці і Новоукраїнці [17, 17]. 1966 р. відправлено групи працівників архівного відділу облвиконкому і облдержархіву до архівів Москви та Ленінграда. Перед цим були переглянуті їхні путівники, складено переліки питань і фондів для першочергового вивчення в читальних залах. У ЦДІА УРСР було

використано документи фондів №№ 124 (оп. 7, спр. 160; оп. 9, спр. 162), 247, 254 (оп. 11, спр. 996, 1249, 1257, 1259; оп. 12, спр. 637–640, 1545), 102 (оп. Особливого відділу, спр. 4, 5, 50, 632; оп. 9, спр. 1; оп. 233, спр. 1250, 2550; оп. 236, спр. 700) та ін. У доповідній записці архівістів обласній редколегії тому “Історії міст і сіл” йшлося про недоцільність продовження роботи над документальними матеріалами у читальному залі цього архіву [18, 14]. Однак, замовлення копій продовжувалось і, зокрема, 1969 р. звітти надійшло 138 фотокопій і 962 кадри мікрофільмів [19, 15]. Завдяки таким інтенсивним контактам з ЦДІА СРСР посилення на його документи (фонди №№ 36, 358, 379, 386, 408, 565, 573, 645, 1252, 1263, 1276, 1290, 1291) зустрічаються найчастіше з усіх центральних союзних архівів у відповідному томі “Історії міст і сіл” [20; 23, 32, 84, 86, 146, 188, 225, 235, 255, 314, 331, 341, 345, 350, 368, 385, 386, 394, 412, 437, 472, 495, 531, 541, 543, 551, 631, 648, 669, 681, 682, 702, 761].

Активно здійснювалось співробітництво і з Архівом Міністерства оборони СРСР, ЦДАРА СРСР, ЦДВІА СРСР, ЦДАНГ СРСР, ЦДАЖР СРСР, що також знайшло своє відображення в “Історії міст і сіл”. Зокрема, на необхідності виявлення документів у двох останніх архівах акцентувалась увага у вищеназваній доповідній записці обласного архіву. Із ЦДАЖР СРСР були отримані 33 машинописні копії і кілька справ у тимчасове користування [21, 2]. На прохання Держархіву Кіровоградської області ЦДАНГом висилались у тимчасове користування звіти заводу “Червона зірка” за 1935 – 1941 роки (із фондів № 7962 “Головсільмаш” і № 1492 “Головгрунтмаш”) [21, 2].

1969 р. Архівне управління при Раді Міністрів УРСР розіслало докладну інструкцію щодо організації роботи з поповнення архівів республіки копіями документів з інших архівів. Рекомендувалось виявлення починати із вивчення книг, в т. ч. і дореволюційних, різних емігрантських журналів та газет, особистих контактів із науковцями, які побували за кордоном. Останнє, в першу чергу, стосувалось викладачів ВНЗ, які збирали

матеріали для монографій, дисертацій та інших наукових праць. Архівістам необхідно було брати на облік місцезнаходження, пошукові дані, назви документів, роки, обсяг, і, по можливості, вказувати короткий зміст документів, а також – за яким виданням виявлено тощо. Ці дані мали надсилатись до Архівного управління в Київ, яке зведений перелік направляло Головархіву СРСР для замовлення мікрофільмів [22, 25]. На виконання цього Держархів Кіровоградської області у 70-х рр. планував відповідну роботу. У результаті її передусім було поповнено географічний каталог, формування котрого започаткувалося ще 1961 р. До нього увійшли 2142 картки на документи, виявлені в інших архівах. Із цих документів поступив 4651 кадр мікрофільмів.

У 80-х роках зроблено спробу відродити цю роботу у зв'язку з підготовкою збірника документів і матеріалів з історії культурного та економічного співробітництва Кіровоградщини з іншими республіками. В архіви більшості з них направили відповідні листи, але ефекту практично не було досягнуто. Кіровоградський архів направив копії документів держархівам інших республік, держав. Для Генеральної дирекції державних архівів ПНР було виготовлено, зокрема, 14 фотовідбитків газетних статей із “Голоса Юга” та “Известий”, котрі стосуються діяльності композитора К. Шимановського на Єлисаветградщині [23, 16]. Новосибірському облдержархіву в Росії кіровоградці з власної ініціативи направили копію спогадів їх земляка.

Забезпечення закордонних споживачів документальною інформацією. ДАКО здійснював обслуговування дослідників у читальному залі, виявлення документів для міждержавних та закордонних збірників, виконання тематичних запитів, наведення запитів соціально-правового характеру.

На поч. 1960-х рр., у період підготовки до 80-річчя з дня народження польського композитора і піаніста Кароля Шимановського, архів відвідала журналістка і письменниця К. Домбровська. Гостю з Польщі цікавили

матеріали періоду світової війни, коли Шимановський був організатором і учасником концертів у Єлисаветграді. Подяку архівістам Кіровоградщини за сприяння їй у цьому К. Домбровська висловлювала в статтях, присвячених ювілею, у журналах “Świat” та “Kobieta I Życie”. Ювілей композитора широко відзначався восени 1962 р. На вечір в Кіровограді приїхала генеральний консул Польської Народної Республіки у Києві В. Міхалевська разом з польською делегацією. Вони висловила подяку установам міста, в т. ч. архіву, музею, за організацію заходу, виявлення і зберігання документів про життя та діяльність талановитого композитора [24, 101]. Присутні ознайомилися з документами Єлисаветградського реального училища, де навчався Кароль, програмами його концертів-мітингів та іншими матеріалами, виявленими архівістами [25, 171].

1967 р. магістр музикознавства Т. Хилинська прибула до Кіровограда з тією ж метою – ознайомитись з матеріалами про Шимановського за завданням Міністерства культури Польщі. Однак, не маючи певних письмових повноважень, дозвіл на роботу терміном на два дні отримала лише після надходження до держархіву телефонограми із Управління зовнішніх відносин Міністерства культури СРСР про погодження цього питання з Головархівом СРСР. Відповідальний редактор польського музичного видавництва працювала над єлисаветградськими газетами “Голос Юга” (6 номерів) та “Известия” (5 номерів), а також фондом місцевого реального училища [26, 3]. Одним із результатів її дослідження стало наступне замовлення польською стороною копій документів, про що йшлося вище.

Наступні два візити іноземних дослідників припадають на середину – другу половину 80-х. З огляду на виділення в утиль особистої справи Л. Мілкова з Болгарії та відсутності картотеки, немає можливості встановити деталі його роботи в читальному залі [27]. 1989 р. в процесі роботи над кандидатською дисертацією по темі “Українсько-словацькі зв’язки у XVII – XVIII століття” до документів архіву звернувся громадянин Чехословаччини

М. Даніш. Дозвіл для роботи йому було дано на підставі листа Київського держуніверситету ім. Т. Шевченка, як аспіранту кафедри історії народів Росії. Дослідник зі своєї теми вивчав проблеми переселення словаків до Нової Сербії та історію Єлисаветградської фортеці за друкованими виданнями [28] і фондами церков [29] (23 справи) [30, 3]. Ним було подаровано архіву один із словацьких журналів із власною статтею на тему дисертації.

Найінтенсивніше за кількістю звернень до архіву, замовлених справ, виготовлених копій працювала у читальному залі Держархіву Кіровоградської області технічний експерт відділу генеральної прокуратури Австралії Д. Лейкос. Разом з іншими спеціалістами вона 1990 року досліджувала документи окупаційної пори, що стосуються злочинів періоду Великої Вітчизняної війни громадян, котрі проживали в Австралії. Зокрема, замовлялись справи з фондів №№ 2495, 339, 2489, 2540, 2499, 2844, 2836, 2828, 2845, 2839, 2846, 2495, 2494, 2482, 2490, 482, 6656 та ін. На власному апараті австралійці зробили 246 копій [31]. Бригада австралійських слідчих приїжджала до Кіровограда 1992р. для продовження виявлення документів. Тоді ж на судовий процес у Аделаїду виїжджала для демонстрування документів у ролі свідка головний хранитель фондів держархіву [32]. У серпні 1993 р. австралійці у черговий раз відвідали держархів, зустрічалися із свідками подій 40-х років.

Наприкінці 50-х р., коли архів готував путівник, Головархів МВС СРСР почав направляти в республіки листи, де ставилася під сумнів доцільність широкого розкриття змісту матеріалів “із зовнішньої і внутрішньої політики і з економіки... які можуть бути використані на шкоду інтересам Радянського Союзу і його дружнім відносинам з іншими країнами чи нашкодити справі миру й дружби між народами” [33, 57]. Цим було покладено початок обмеженню реалізації заходів, намічених архівними органами з розтаємнення документів і передачі їх на загальне збереження у процесі виконання Постанови Ради Міністрів УРСР від 18.04.56 р. № 408

“Про заходи по впорядкуванню режиму зберігання і кращому використанню архівних матеріалів міністерств і відомств УРСР” [34, 38]. Кіровоградський архів припинив роботу над путівником. А коли 1966 р. його все ж було видано то в характеристиці фондів знайшлося мало місця для документів, що могли б зацікавити іноземних дослідників (міжнародні зв’язки, національні меншини тощо). У той же час путівники по радянських архівах за межами республіки допомагали у виявленні та замовленні документів для дослідників читального залу. Так, при написанні кандидатської дисертації з історії заводу “Червона зірка” місцевий науковець отримав змоги працювати із замовленими в центральних союзних архівах у тимчасове користування справи та мікрофільми [35, 72].

У розглянутий період архівом активно виявлялись документи для закордонних, міжнародних і союзних збірників, котрі покликані були донести інформацію до закордонного споживача з питань інтернаціональних зв’язків, життя національних меншин, представників різних діаспор. У 50-х роках кіровоградці виявили документи з теми “З історії міжнародної пролетарської солідарності. 1928 – 1941 рр.” та “Історія Болгарії” [36, 19]. По першому запиту було складено тематичний перелік на 30 документів. При виявленні документів використано газети “Елисаветградский пролетарій”, “Червоний шлях” та “Соціалістичний наступ”, фонди окружного й районних комітетів МОДРу. Із цього переліку згодом було замовлено 11 копій документів. По другій темі архів дав негативну відповідь, що свідчило про недостатню розробку каталогів. Таку ж відповідь було дано і по збірнику про російсько-радянсько-німецькі наукові і культурні зв’язки XVIII – XX ст.

При плануванні роботи на 1961 р. Архівне управління зобов’язувало провести виявлення документів з історії зв’язків з народами як соціалістичних, так і капіталістичних (Франції, США, Англії, Норвегії, Швеції) країн. Необхідно було досліджувати фонди пореволюційного і радянського періодів, матеріали періодичної преси, музеїв, рукописних відділів бібліотек, товариств дружби із зарубіжними країнами. Одним із

результатів цієї роботи в Кіровограді став об'ємний перелік документів з історії радянсько-польських відносин 1926 – 1932 р. на 94 сторінках, котрий у 1964 р. був висланий на запит у Київ [37, 1]. Дані з цих документів й стали предметом публікацій в “Архівах України” [38, 58].

ДАКО розроблялись фонди і для інших цілей. 1963 р. у зв'язку з проведенням III Міжнародного Конгресу істориків руху Опору в Європі на тему “Окупаційний режим нацистів у Європі в роки Другої світової війни” для делегації Радянської України в Кіровоградському архіві підготували карту злочинів гітлерівців на території області, дані про масові знищення людей [39, 119]. У 60-х рр. кіровоградські архівісти обмінялись документальною інформацією з працівниками Державного історичного музею Естонської РСР з питань увічнення пам'яті Я. Томпа у Кіровограді та його біографічних даних. Матеріали Кіровоградського архіву були використані в Естонії до 70-річчя земляка в газетах “Сяде” та “Иатумат” [40, 29].

Держархівом Кіровоградської області практично щороку виконувалися запити соціально-правового характеру від зарубіжних громадян, котрі раніше проживали в Україні. Найбільше таких запитів надходило із Польщі, Чехословаччини, Румунії. Листування проводилось в основному через МЗС СРСР та МЗС УРСР. Згідно угоди із чехословацькою стороною 1960 р. виконання запитів почало здійснюватися через міністерства соціального забезпечення [41, 110]. 1972 р. до цієї угоди приєдналися Болгарія, НДР, СРР, УНР.

Джерела та література

1. ДАКО. – Справа фонду № Р-5071.
2. Там само. – Ф.Р. – 883. – Оп. 3. – Спр. 464.
3. Там само. – Ф.Р. – 883. – Оп. 3. – Спр. 503.
4. Там само. – Спр. 500.

5. Там само. – Спр. 581.
6. Там само. – Спр. 423.
7. Соціалістична перебудова сільського господарства Кіровоградщини. 1917 – 1941: Збірн. док. і матеріалів. – К.: Наук. думка, 1974. – 285 с.
8. Османски извори за историята на Добруджа и северо-източна България. – София, 1981; Град Толбухин. 1878 – 1944 // Каталог на документи. – Толбухин, 1981; Развитие на културата в Толбухински окръг. 1878 – 1967 // Каталог на документи. – Толбухин, 1982; Социалистическо преустройство на селското стопанство в Толбухински окръг (1944 – 1958) // Каталог на документи. – Толбухин, 1980; Читалищното дело в в Толбухински окръг. 1878 – 1967 // Каталог на документи. – Толбухин, 1983; Пътеводител на архивните фондове. 1728 – 1944. – I част. – Варна, 1974.
9. ДАКО. – Списание фондів дореволюційного періоду. – Т. I.
10. Там само. – Списание фондів радянського періоду. – Т. I.
11. Там само. – Т. 2.
12. Там само. – Ф. Р-833. – Оп. 3. – Спр. 154.
13. Там само. – Спр. 259.
14. Там само. – Ф. Р-5069. – Оп. 5. – Спр. 93.
15. Там само. – Спр. 332.
16. Там само. – Ф. Р-833. – Оп. 3. – Спр. 373.
17. Там само. – Спр. 497.
18. Там само. – Спр. 804.
19. Там само. – Спр. 890.
20. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. – К.: УРЕ, 1972. – 816 с.
21. ДАКО. – Ф. Р-833. – Оп. 3. – Спр. 413.
22. Там само. – Спр. 1159.
23. Там само. – Спр. 805. (Див. також: Оп. 2. – Спр. 276.)
24. *Калиниченко В.* Вшанування Кароля Шимановського // Науково-

- інформаційний бюлетень. – 1963. – № 1. – С. 101.
25. ДАКО. – Ф. Р-833. – Оп. 3. – Спр. 415.
26. Там само. – Спр. 788.
27. Там само. – Поточний архів. – Журнал реєстрації дослідників і їх особистих справ. 1973 – 1991. – Порядковий № 1235. (Використано автором 1993 р.).
28. Историческій очеркъ г. Елисаветграда / Сост. и изд. А.Н. Пашутинъ. – Елисаветградъ: Лито-Типографія Бр. Шполянскихъ, 1897. – 311 с.
29. ДАКО. – Фонди №№ 133, 141, 144, 149, 162, 164, 177, 570, 633.
30. Там само. – Поточний архів. – Особиста справа М. Даніша. – 1989. – Арк. 3. (Використано автором 1993 р.)
31. Там само. – Особиста справа Д. Лейкос. – 1990.
32. Вечірня газета (Кіровоград). – 1992. – 2 жовтня.
33. ДАКО. – Ф. Р-833. – Оп. 3. – Спр. 305.
34. ЦДАВОУ України. – Ф. 14. – Оп. 2. – Спр. 933.
35. ДАКО. – Ф. Р-833. – Оп. 3. – Спр. 490.
36. Там само. – Спр. 271.
37. Там само. – Спр. 498.
38. Михайлова Т. Из історії пролетарської солідарності трудящих Кіровоградщини з робітничим класом і селянством Польщі (1925 – 1929 рр.) // Архіви України. – 1966. – № 2. – С. 58–62.
39. ДАКО. – Ф. Р-833. – Оп. 3. – Спр. 197.
40. Осипова Л. Використання фотодокументів у Кіровоградському облдержархіві // Архіви України. – 1966. – № 1. – С. 29–30.
41. ДАКО. – Ф. Р-833. – Оп. 3. – Спр. 722.

СПОГАДИ ДИРЕКТОРІВ АРХІВУ

В.Л. Калініченко

Народився у Центрі України, в старовинному селі Глодоси Новоукраїнського району, у сім'ї колгоспників. Село широко відоме визначною археологічною пам'яткою VIII ст. н. е. – похованням воєначальника з дорогоцінною зброєю та великою кількістю золотих прикрас, названим “Глодоським скарбом”. У 1945-1949 – учень середньої школи. 1949-1954 – студент історичного факультету Одеського державного університету імені І.І. Мечникова. Набувши фаху викладача історії, рік вчителював у Миколаївській середній школі Іванівського району на Одещині. Та недовго довелося тут працювати. Вже у вересні 1955 р. через сімейні обставини повернувся на Кіровоградщину, до рідних степових стежок. А трудову діяльність розпочав 1944 р. І орав, і сів, і жнивував, і возив коровами хліб на елеватор. Торуючи життєві стежки, працював зав. лекторською групою обкому комсомолу, консультантом-методистом Будинку політосвіти обкому Компартії. Та без перебільшення моє життя і доля тісно переплелися з історією прадідівської землі. Початком її стало призначення на посаду директора обласного державного архіву 1957 р. Це відбулося неочікувано (через хворобу ніг). Але потім стало визначальним на багато років. З'явилася зацікавленість і потяг до документа, факту історії, мабуть, як і кожного архівіста.

Наш архів є документальною скарбницею цілого регіону, межі якого змінювалися не один раз, починаючи з XVIII ст. Тут і героїчне минуле, і трудові будні попередніх його поколінь. Та коли опинився у кріслі директора архіву, який розміщувався у будинку по провулку Декабристів, 10, ознайомився з “господарством” – розгубився: сховища без опалення, документи сотень фондів не сформовані у справи, значна частина їх не введена до списків, науково-технічна обробка ще тільки розпочалася. До того

ж значна частина їх загинула під час фашистсько-німецької окупації у 1941 – 1944 роках. Тисячі справ продовжували знаходитися у районних і міських архівах. Їх необхідно було терміново передати до обласного держархіву й тому, що на місцях вони зберігались в непристосованих приміщеннях. А ще ж потрібно було їх описати, провести експертизу цінності. Протягом п'яти років більшість цих проблем було вирішено. Найбільш цінні фонди закартонували. Перші коробки виготовили у майстернях кіровоградської в'язниці (тут вартість їх була нижчою). Де тільки можна було “діставали” коробки з-під вершкового масла. Потім обробляли їх антисептиками, реконструювали. Було відремонтовано, замінено сотні метрів стелажів. Значних зусиль із впорядкування фондів, їх науково-технічної обробки, експертизи наукової і практичної цінності доклали наукові працівники, інспектори відділів, архіваріуси. Найдосвідченіші з них Є. Горбунова, М. Михайлова, Г. Турчаніна, Т. Шияновська вклали в цю роботу не тільки професійне вміння, а й свою душу і серце. Їх досвід залишився надбанням для нового покоління, яке приходило їм на зміну. Згодом відомі науковці І. Курас, С. Шевченко, В. Штефан та ін. теж починали тут, як архівісти-дослідники.

З вдячністю і повагою згадую високих республіканських наставників, наших вчителів архівної справи І. Бутича, Г. Коновалову, С. Пшеничного, С. Пількевича, В. Стрельського та багатьох інших. Теоретичні та практичні знання здобували на семінарах, курсах у Києві та інших містах України – це було навчання високого класу.

В середині 50-х років працівники архіву підготували перші збірки документів, радіо- і телепередач, статті до обласних газет, присвячені визначним у літописі краю історичним та громадським подіям. Під такою рубрикою був започаткований цикл передач на телебаченні. Готувався він у співпраці з редактором обласного радіо й телебачення (тоді вони були об'єднаними) М. Пшеничним. Журналіст, краєзнавець, підпільник, помічник секретаря підпільного обкому партії М. Скирди, а після війни – перший

директор обласного краєзнавчого музею, він працював над звітом про діяльність партизанських загонів і підпільних груп Кіровоградщини, знав особисто їх керівників. Після цих передач архівісти вперше “засвітилися” на екранах телевізорів, їх почали пізнавати на вулицях.

1963 р. отримав призначення на посаду консультанта-методиста будинку політосвіти обкому Компартії. Тут переважило мабуть те, що я вже не лише добре був знайомий з документами “свого” архіву, а також мав досвід їх вивчення й публікації. Вже через декілька місяців був затверджений відповідальним секретарем обласної редколегії тому “Історії міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область”. На ті часи це була об’ємна, фундаментальна наукова праця. Вона відчинила вікно у минуле нашого краю. Дала могутній поштовх дослідництву архівних документів, розвитку краєзнавства. Відчутною була практична допомога і з боку заступника голови Головної редколегії, нашого земляка, професора І. Компанійця.

Академік, видатний історик Є. Тарле говорив: “Хто отруївся раз солодкою отрутою роботи над архівними матеріалами, той не в змозі вже відлипнути”. “Прилипли” і значний внесок зробили у цю справу науковці вузів А. Богульський, Ф. Белявін, П. Безтака, І. Бублик, В. Чернецький, вчителі, засновники сільських та міських музеїв І. Гуржос (сmt Вільшанка), І. Євсєєв (м. Долинська), А. Дейнека (с. Красносілка), Л. Солгутовський (с. Хащувате), Ф. Оксанич (сmt Нова Прага), В. Шкода (м. Знам’янка). А краєзнавець, прозаїк, автор багатьох статей до енциклопедичних видань І. Бойко з Новомиргорода, раз прочитавши, зберігав у пам’яті номери архівних фондів, справ, навіть аркушів. 1969 р. вийшов його чудовий буклет про дослідження краю, зберігання документів і книг як пам’яток. Працював заврайбібліотекою. Не забути і поета, краєзнавця І. Шевченка з Павлиша. Обидва зазнали переслідувань і не тільки у 30-х роках.

Автори “Історії міст і сіл” отримали державні нагороди, почесні звання. Я і вчитель історії с. Верблюжки Г. Григир були нагороджені почесними грамотами Верховної Ради УРСР.

1974 р. знову повернувся до архівної справи – завідуючим партійним архівом обкому Компартії. Закінчувалося будівництво нового приміщення на вул. Луначарського, 1г. Довелося доводити до ладу його технічні параметри (температурні й вологісні режими у сховищах), потім перемістити сотні фондів з обласного державного архіву, де вони до цього зберігалися, а згодом здійснити прийом документів за десятки років. Працівники державного архіву теж виконали значний обсяг робіт на площах, які звільнилися.

У 1992 – 1993 рр. працював науковим редактором і відповідальним секретарем обласної редколегії “Книги пам’яті” Кіровоградської області (відповідальним секретарем залишався до закінчення випуску цієї семитомної серії).

Наприкінці 1993 р. на мене “звалилася” чергова глиба культурно-історичної спадщини – став відповідальним секретарем обласної редакції та керівником робочої групи редколегії енциклопедичного видання тому “Зводу пам’яток історії та культури України” по Кіровоградській області. До книги має потрапити понад 2,5 тисячі пам’яток археології, історії, архітектури, монументального та декоративно-ужиткового мистецтва республіканського й обласного значення. Вона вже у стадії завершення. І, звичайно, без дослідження документальної бази, без архівів і архівістів неможливо підготувати подібне видання. Взаємодія з ними була і продовжується. Так – понад 50 років нерозривно з архівами. І в більшості – відповідальний за написання і випуск чергового видання обласного або республіканського рівня. Можливо, це і є стимулом життя.

За ці роки підготовлено десятки краєзнавчих статей до “Кіровоградської правди”, “Молодого комунару”, “Народного слова”, інших газет. До серйозних своїх публікацій (в т. ч. у співавторстві) відношу збірку документів і матеріалів “Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945” (Дніпропетровськ, 1965), історико-краєзнавчу книгу “Борозна через століття” (Дніпропетровськ, 1970), художньо-документальну “Червоний грозівий” (Дніпропетровськ, 1988), “Нариси історії обласної

партійної організації” (Дніпропетровськ, 1980). Автор розділу “З розсекречених архівів” у книзі-меморіалі “33-й. Голодомор” (Київ, 1991), упорядники якої удостоєні Шевченківської національної премії 1992 року. Сприяв цій публікації професор В. Панченко (Києво-Могилянська академія). Завдячую також поету і публіцисту, лауреату національної премії В. Базилевському, який в ті роки працював редактором-організатором по Кіровоградській області Дніпропетровського видавництва “Промінь”. Були ще публікації в республіканських журналах “Україна”, “Архіви України” та ін. Не можу не згадати свого співавтора, глосоянина, письменника Юрія Дмитренка, який починав у “Молодому комунарі”, а тепер мешкає у Полтаві. Важко хворіє, інвалід. Але пристрасно любить історію свого краю, досліджує архівні першоджерела. Він теж центральноукраїнець.

Відкривати невідоме й маловідоме, зберігати архіви, пам’ятки історії та культури – це наша доля, наше життя. Рідний степовий край заслуговує на повагу подальше копіткє вивчення. А без документальних свідчень це неможливо.

20.01.2009 р.

С.І. Шевченко

На історичному факультеті Київського державного ордена Леніна університету ім. Т.Г. Шевченка, куди по закінченні Павлівської середньої школи Світловодського району вступив у вересні 1976 року, обрав спеціалізацією (вона починалася з II курсу в лютому 1978 р.) архівознавство. Архівно-джерелознавчі предмети читались для всього курсу, чи потім лише для майбутніх архівістів, професорами й доцентами Стрельським, Яковлєвим, Долинським, Петренко, Іваненком, які ж керували практикою, курсовими та дипломними роботами. Темою моєї курсової роботи став “Огляд журналу “Архіви України” про участь архівістів УРСР у міжнародних зв’язках”, продовженням чого стала дипломна робота. На

спецкурс із кінофотофонодокументів ходили до Центрального державного кінофотофоноархіву УРСР, який викладала його директор Базанова. Практика на V курсі проходила в Державному архіві м. Києва. По завершенні навчання не лише більшість із кільканадцяти моїх архівістів-одногрупників, а й деякі студенти котрі спеціалізувалися по інших кафедрах, влаштувалися на роботу в архіви. У Черкасах старшим інспектором архівного відділу облвиконкому, заступником директора держархіву області з часом став М. Белік. Однокурсники влаштувалися на роботу до Києва, Полтави, Вінниці, Івано-Франківська та інших міст. А. Зубко захистив кандидатську дисертацію, викладає на кафедрі архівознавства рідного історичного факультету НУ ім. Т. Шевченка. До складу головної редколегії і упорядників першого тому “Архіву Коша Нової Запорозької Січі” увійшов Є. Дрозд.

Отримавши кваліфікацію історика-архівіста і викладача історії й суспільствознавства та пройшовши тримісячні червнево-вересневі військові табори (в КДУ була військова кафедра), 23 жовтня 1981 року прибув як молодий спеціаліст за направленням завідувати Світловодським державним міським архівом. У зв'язку з тим, що це місце виявилось зайнятим, мав розмови з керівництвом міськвиконкому, архівного відділу Кіровоградського облвиконкому (яке й зробило замовлення в Київ на молодого фахівця), відділу кадрів Головного архівного управління УРСР. Зрештою вирішив згодитись на пропозиції розпочати роботу архівістом I категорії госпрозрахункової групи Світловодського архіву. У “білому” будинку (міськком КПУ, міськрайвиконком, міськком ЛКСМУ), в підвалі якого знаходився міський архів, свого часу вступав до комсомолу. Але ні тоді, ні коли малим з батьками стояв біля цього приміщення на майдані Леніна, приїжджаючи із сусідньої Павлівки 1 травня та 7 листопада, спостерігаючи за святковими демонстраціями, не міг, звичайно, уявити, що тут працюватиму.

Спочатку до архівного напівпідвалу йти не довелося. Перший тиждень практикувався в бригаді госпрозрахункового відділу держархіву області у Кіровограді. Потім обробляв документи ЖЕКу № 1 Світловодська

по вул. Гагаріна неподалік ЗАГСу. У січні 1982 р. завідувач архіву військовий пенсіонер Григорій Випирайло звільнився з роботи і я був призначений на цю посаду. Безпосередньою моєю керівницею в Світловодську була секретар міськвиконкому М. Послушна, потім – перший заступник голови міськвиконкому А. Зубков, і, нарешті, – голова міськвиконкому І. Петров, у Кіровограді – зав. архівним відділом облвиконкому О. Нагорний та ст. інспектор цього відділу Е. Коляда (яка курирувала згадане тижневе стажування). Єдиний підлеглий – учасник Великої Вітчизняної війни І. Чередничок, який мав тривалу практику обробітку документів на госпрозрахункових засадах. Від його виробітку архів наймав машиністку для друкування номенклатур, описів, актів.

У суміжній з кабінетом завідувача кімнаті (із вмонтованою у вікно витяжкою) зберігалися особові справи будівельників Кременчуцької ГЕС. За ними видавав довідки соціально-правового характеру. Для швидшого пошуку справ вирішив скласти іменний алфавітний список, у процесі чого зрозумів, що це – Сізіфова праця. За комп'ютери тоді й не чули (обласний архів складав і висилав ГАУ УРСР картки для автоматизованої інформаційно-пошукової системи АПС). Написав дві статті до газет “Наддніпряньська правда” та “Днепровские огни”. Удосконалював описи фондів (одним з найбільших і найінформативніших був фонд “Кременчукгесбуду”) для майбутньої передачі справ до держархіву області (після очікуваного введення в експлуатацію його нового приміщення), приймав документи місцевих фондоутворювачів, як правило, одразу після впорядкування їх І. Чередничком. Це Ілля Стефанович здійснював на договірних засадах в кімнаті у цьому ж коридорі, куди підприємства, організації, установи привозили матеріали. Ще за попереднього завідувача до нього “підселили” інспектора з охорони природи. Вже при мені Ілля Стефанович згодився, за пропозицією першого заст. голови міськвиконкому, на помітно менш комфортну, але окрему робочу кімнату, де проходили ізольовані труби опалення. Ще в одній кімнаті сусідили архівні справи та речі міського відділу

цивільної оборони. Із міським архівом сусідив районний, з яким складалися добрі службові стосунки. У цілому матеріальна база закладу була доброю, не відволікала від планових завдань. За підсумками 1982 р. виступав на колегії архівного відділу облвиконкому у кінозалі облвиконкому. Здається, тоді показали документальний фільм з фондів ДАКО “Тепер їх можна назвати” про радянську краківську підпільну групу, діяльність якої була покладена в основу сюжету художнього фільму “Майор Вихор”.

У листопаді 1983 р. секретар облвиконкому В. Долиняк, який курирував архівну галузь області, викликавши мене через голову Світловодського міськвиконкому, запропонував очолити держархів області, де довго не було затвердженого керівника (працювала виконуюча обов’язки). До проблем він передусім відніс довгий переїзд працівників і переміщення документів із старого до новозбудованого приміщення, поганий мікроклімат у колективі. Про недоліки йшлося в анонімці, яка вийшла від когось з працівників архіву. З цих причин він не згодився з можливою кандидатурою котрогось із заввідділами, до чого схилився начальник Головархіву при Раді Міністрів УРСР О. Мітюков, який, у свою чергу, не погоджувався на вірогідні кандидатури досвідчених керівних кадрів без архівного досвіду. Тож ці два керівники і зав. архівним відділом О. Нагорний зійшлися на моїй кандидатурі. Через кілька днів, 22 листопада, я поселився в гуртожитку облвиконкому і включився в перевезення документів із пров. Декабристів, 10 на вул. Ак. Корольова (раніше – Великовисківський пров.), 3 на “Черемушках”. Старе триповерхове приміщення близько 60 років слугувало архіву, знаходилося в центрі (за головпоштамтом) міста з розвинутою транспортною і торгівельною обслуговуючою мережею. “Було куди вийти в обід”, – говорили мені потім співробітниці. У цьому програвав новий район біля центрального тоді автовокзалу, куди на роботу декому вже доводилося добиратися двома транспортними засобами. (Коли ще малим з батьками на свята їхав до дідуся із Світловодщини на Добровеличківщину з “пересадкою”, на лавочках під кущами матіоли на заасфальтованому

майданчику привокзальної території з боку вул. Жовтневої революції чекали свого рейсу, я малий, звісно, не здогадувався, що тоді, 1964 р., було прийнято рішення про будівництво за вокзалом 9-поверхового на 1,5 млн. справ архіву, який менше, ніж за два десятиріччя доведеться очолити.) У старому приміщенні вже було відключено опалення. Коробки, в'язки справ виносили в холоді й сирості. Часом допомагали хлопці, дівчата технікумів та училищ, про що домовлявся О. Нагорний, але головний обсяг перенесення документів припадав на колектив – пенсіонерів та жінок, які склали абсолютну більшість обслуговуючого, технічного персоналу та архівістів. Тож намагався по можливості брати участь у навантаженні та розвантаженні бортового автомобіля. З часом – здебільшого в останньому. Вантажили, зокрема, прибиральниця Л. Дрига (старша 70 років), учасник війни водій О. Андрюшкін, завгосп, фронтовий десантник, інвалід В. Бережний, головний хранитель фондів К. Козубенко. Вночі працював тут охоронцем студент інституту сільгоспмашинобудування П.Штутман, котрий за незалежної України очолить завод “Червона зірка”.

Як правило, В. Бережний супроводжував автомобіль, на розвантаження якого вручну від чорного входу на III – IX поверхи виходили секретар приймальні Л. Барембо, охоронець О. Горохова, моряк-фронтовик двірник В. Єрмаков, завідувачі відділами збереження документів Л. Таран, відомчих архівів (за рахунок спецкоштів) М. Жадан, використання документів Л. Білаш, лабораторією В. Нестеренко, архівісти Т. Ушакова, Г. Щербакова, С. Корнієнко (Мироненко), Н. Куліш, Л. Суханова, О. Жук, гол. бухгалтер Л. Федорова. Про останню коробку, подавану знизу, тих, хто стояв на східцях сповіщало “Ура!” В. Бережного. Активно допомагали розвантаженню працівники архівного відділу облвиконкому, які першими перебралися сюди. Зав. архівним відділом О. Нагорний вирішував проблеми з транспортом. Невдовзі на роботу до архіву прийшов колишній помічник чотирьох перших секретарів обкому КПУ, пенсіонер республіканського значення В. Безуглий, який допомагав по мірі сил у розв’язувати питання і з

машиною, і господарські проблеми.

У грудні партпрофорганізації ініціювали суботник, коли до переміщення ящиків приєдналися і архівісти-госпрозрахунковики. Перевезення відбувалося за умов холоду, непрацюючих вантажного і пасажирських ліфтів, хоча приміщення, як виявилось, було прийняте в експлуатацію вже ... 1 січня 1983 р. А ще не працювали системи пожежогасіння та охолодження, були відсутніми сучасні меблі для працівників та спеціальні – для облікової документації, каталогів, у книгосховищі незручними були полиці. Неодноразово мали місце пориви батарей з гарячою водою. Оскільки сантехніка на його зарплату могли знайти лише за сумісництвом і він приходив увечері, вдень доводилось “закривати” діри чоловікам. Під час пориву труби у кабінеті обліку зіпсував своє взуття М. Жадан. Територія не була огороженою, на ній не було автогаража для непрацюючого авто “УАЗ”, потрібно було провести доозеленення. Необхідно було перевозити і вводити в експлуатацію придбану свого часу техніку (провокошвейну для коробок, картонорізальну, прес та ін.), яка до цього упакована, але під дощем та снігом знаходилася на старому подвір’ї. Коли невдовзі з О. Нагорним поїхали до Києва на нараду в ГАУ УРСР, то Коновалова, Захарченко, інші зав. відділами та спеціалісти говорили не про це, а про невиконання планів, неякісну роботу, проблеми з основних показників, власне, архівної роботи. Начальник Головархіву О. Мітюков побажав успіхів. На профспілкових зборах архіву познайомився з ветеранами архівної справи Я. Колесником, Т. Шияновською, Є. Горбуновою та іншими. Виявилось, що до моїх функцій відносилася робота з обліку кадрів, тож отримав більшість трудових книжок від своєї попередниці в. о. директора Л. Білаш (до цього архів очолювали Т. Шияновська, В. Крамаренко, О. Нагорний, В. Калініченко), окремі працівники приносили їх навіть з дому.

Окрім перевезення і розміщення за галузевим принципом документів, виконання інших видів робіт, йшов час річного звіту, яким зайнявся вечорами в гуртожитку, а потім зрозумів, що раціональніше це робити в

своєму кабінеті, де для ночівлі можна було використати стільці. За 1983 р. було переміщено основний обсяг документів, у т. ч. у IV кварталі – 85 %. У той час зрозумів, що були правими мої попередниці, архівісти, які вважали, що не можна було переїжджати до нового приміщення до його повної готовності. Але свого часу вони не змогли цього довести керівництву обласних архівного відділу та виконкому. При мені ж уже було пізно про це говорити, оскільки документи в старому приміщенні сиріли, його відключили від опалення. За цих екстенсивних, часто екстремальних, умов колектив здійснив фактично подвиг.

1983-м роком закінчимо цей спогад. Попереду було вирішення колективом вказаних проблем, прийом багатьох документів від міськрайонних та відомчих архівів, покращення звітних показників на республіканському рівні, організація архівної практики студентів педінституту ім. О. Пушкіна. Спогади про цей час роботи (1984 – 1991 рр.) потребують значного обсягу книги, часу, напруження пам'яті (щоб не забути когось із працівників). Цей період можуть дослідити за документами сучасні архівісти чи ветерани галузі, написавши спогади.

27 квітня 2013 року.

ПУБЛІКАЦІЇ ДЕРЖАРХІВУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Путівники

Державний архів Кіровоградської області: Анотований реєстр описів.
Т. 1. Фонди періоду до 1917 року. – Кіровоград, 2005. – 292 с.

Кіровоградський обласний державний архів: Путівник. – К.: Наук. думка, 1966. – 255 с.

Особові фонди Державного архіву Кіровоградської області: Довідник. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2002. – 92 с.

Збірники

Безкровна війна. Мовою архівних документів про голод 1921 – 1923, 1932 – 1933: Зб. док. і матер. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2003. – 195 с.

Боротьба робітників і селян за встановлення й зміцнення Радянської влади на Єлисаветградщині (1917 – 1920 рр.): Збірн. док. і матер. – Кіровоградське обласне видавництво, 1997. – 350 с.

Голодний мор 1932 – 1933 років на Кіровоградщині: Мовою архівних документів і матеріалів. – Кіровоград, 2008. – 397 с.

Імена, повернуті із забуття. За матеріали судових справ репресованих селян 1929 – 1950-х років, що зберігаються у Державному архіві Кіровоградської області. – Кіровоград, 2008. – 129с.

Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни. 1941 – 1945: Збірн. док. і матер. – Дніпропетровськ: Промінь, 1965. – 307 с. [Спільно з Партархівом Кіровоградської області]

Кіровоградщина і кіровоградці в роки Другої світової війни: Спогади, документи і матеріали. – Кіровоград: ТОВ “КОД”, 2010. – 515 с. [Спільно з

ВНЗ ВМУРОЛ “Україна”]

Національні процеси на Кіровоградщині у 20-х рр. ХХ ст.: Зб. док. і матер. – Кіровоград: КП “Центрально-Українське видавництво”, 2004. – 286 с. [Спільно з КДПУ ім. В. Винниченка]

Сільське господарство Кіровоградщини (1944 – 1975). – Дніпропетровськ: Промінь, 1987. – 248 с. [Спільно з Партархівом Кіровоградського обкому Компартії України]

Соціалістична перебудова сільського господарства Кіровоградщини. 1917 – 1941: Збірн. док. і матеріалів. – К.: Наук. думка, 1974. – 285 с. [Спільно з ПАКО КПУ]

ПУБЛІКАЦІЇ АВТОРА З АРХІВНОЇ ТЕМАТИКИ

Наукові

Фонды госархива Кировоградской области по истории Елисаветградщины (середина XVIII – начало ХХ вв.) // Первая Правобережная научная конференция по историческому краеведению: Тезисы докладов. – Кировоград, 1987. – С. 24–26.

Формы использования архивных документов в идейно-воспитательной работе (на примере деятельности Госархива Кировоградской области) // Исследования молодых учёных – в практику работы вуза, школы, производства: Тезисы научной конференции. – Кировоград, 1987. – С. 24–26.

Государственный архив Кировоградской области // Государственные архивы Украинской ССР: Справочник. – К., 1988. – С. 87–90 [соавт. Л. Биляш].

Співробітництво архівістів і викладачів вузів у підготовці вчителів історії // Архіви України. – 1989. – № 4. – С. 45–52 [співавт. О. Брайченко].

Архівний фонд обласної ради по туризму і екскурсіях як джерело вивчення туристсько-екскурсійної роботи на Кіровоградщині у 60 – 80-х роки // Всеукраїнська науково-практична конференція “Туризм і завдання

національно-культурного відродження України”: Тези доповідей та повідомлень. – К.-Черкаси, 1992. – С. 44–45.

Міжнародні зв'язки архівів України в умовах незалежної держави // Відродження України: проблеми і перспективи: Тези всеукраїнської теоретичної конференції. Вип. 2. – Кіровоград, 1993. – С. 87–89.

Участь у діяльності Міжнародної Ради архівів як одна з форм зовнішньої діяльності українських і білоруських архівістів // Тезиси міжнародної науково-теоретичної конференції криніцазнаўства, гістарыяграфія “Архівазнаўства, Беларусі: стан і перспектывы”. Ч. 1. – Мінск, 1993. – С. 21–25.

Архівні джерела з історії міжнародних зв'язків Одещини у повоєнні десятиріччя // Одесі – 2000: Тези доповідей міжнародної науково-теоретичної конференції. – Ч. 1. – Одеса, 1994. – С. 159–161.

Джерела з історії Кіровоградщини у архівах Росії (колишніх центральних держархівах СРСР) // Збірка статей до 100-річчя музейної справи в області. – Кіровоград, 1993. – С. 4–5.

Документальні джерела центральних держархівів України з історії зарубіжних зв'язків республіки у 40 – 60-х роках // Наукові записки з історії України: Збірн. статей. – Вип. 3. – Кіровоград, 1994. – С. 21–29.

Документи Комісії Верховної Ради УРСР в закордонних справах як джерело вивчення історії міжнародних зв'язків республіки у 50 – 80-х роках // Актуальні проблеми розвитку архівної справи в Україні: Доповіді та повідомлення наукової конференції. – К., 1995. – С. 40–45.

Міжнародні зв'язки Державного архіву Кіровоградської області у 50 – 90-х роках // Актуальні проблеми розвитку архівної справи в Україні: Доповіді та повідомлення наукової конференції. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1996. – С. 197–199.

Перспективи зовнішньоекономічної діяльності архівів України // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді на Всеукраїнській конференції. – К.: Український державний

науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 1997. – Ч. 1. – С. 302–305.

Особливості використання архівістами документів з проблематики міжнародних зв'язків 50 – 60-х рр. ХХ ст. у збірниках документів, присвячених ювілеям обласних центрів України // Там само. – Ч. 2. – С. 181–184 [співавт].

Розтаємнічені протоколи засідань бюро Кіровоградського обкому КПУ як джерело вивчення розвитку міжнародного туризму у 50 – 80-х рр. ХХ ст. // Тези доповідей та повідомлень Всеукраїнської науково-практичної конференції. Ч. 1. – К. – Косів, 1995. – С. 44–46.

С.Д. Пількевич і зарубіжні зв'язки архівістів у 60 – 70-х роках // Збірн. на пошану С.Д. Пількевича. Вип. 1. – К., 1997. – С. 80–89.

Документи Державного архіву Кіровоградської області з історії зарубіжних зв'язків краю 1900 – 1920 рр. // Всеукраїнська науково-практична конференція “Кіровоградщина на зламі тисячоліть: стан, проблеми, перспективи”. – К.–Кіровоград: Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України, 1999. – С. 51–56.

Документи обкому КПУ як джерело вивчення релігійної ситуації на Кіровоградщині у 1950 – 1980-х рр. // Християнство у світовій історії та культурі. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 1999. – С. 48–52.

Документи Держархіву Кіровоградської області про маловідомі сторінки історії Долинського району 30-х років ХХ століття // Боковенька – 2000: історико-краєзнавчий збірник. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2000. – С. 35–40.

Документи Держархіву Кіровоградської області до історії міжслов'янських зв'язків (1770 – 1918) // Архіви України. – 2004. – № 1–2. – С. 186–193.

Перший етап становлення радянської архівної справи в Зінов'євську (1920 – березень 1925 рр.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наук. праць. – Матеріали Міжнародної науково-

практичної конференції (Міжнародні Ястребовські читання, Кіровоград). – К.: НАН України, Інститут історії України, 2011. – № 18. – С. 237–241 [співавт.].

Газетний фонд Держархіву Кіровоградської області як джерело вивчення акцій солідарності із Сербією 1914 – 1915 рр. // Наукові записки. – Вип. 17. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. – С. 186–190.

Доля архіву фортеці св. Єлисавети (друга половина XVIII – XIX ст.) // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Вип. 18. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. – С. 194–199.

У пресі

Архів – документальна скарбниця краю // Наддніпрянська правда (Світловодськ). – 1989. – 15 червня.

Обпалене дитинство // Прапор Леніна (Компаніївка). – 1988. – 5 березня.

Історія в документах // Ленінський прапор (Олександрія). – 1988. – 30 вересня.

Пересувна виставка документів // Кіровоградська правда (КП). – 1989. – 8 січня.

Документи свідчать // КП. – 1989. – 15 вересня.

Головне архівосховище області // КП. – 1989. – 5 січня.

Досьє архіваріуса // КП. – 1990. – 2 лютого.

Видання минулих літ // КП. – 1990. – 4 травня.

Дискусія про архіви // Архіви України. – 199. – № 3. – С. 9–10.

Архів Коша Запорозької Січі // КП. – 1990. – 5 січня.

Архівісти об'єднуються // Народне слово (Кіровоград). – 1991. – 16 травня.

Звіт на заочній летучці “Архівів України” // Архіви України. – 1991. – № 3. – С. 76–77.

Пам'ять історії // НС. – 1991. – 3 вересня.

Не забуваймо про це // КП. – 1992. – 10 жовтня.

- Діла давно минулих днів чомусь нас майже не цікавлять // КП. – 1992. – 17 листопада.
- На вічне зберігання – архів Миколи Смоленчука // КП. – 1992. – 17 листопада.
- Таємниці берегти вміли // КП. – 1992. – 1 грудня.
- Йосип Сталін: “Жити стало краще, жити стало веселіше” // КП. – 1993. – 15 червня.
- “Німеччина повинна мати все!” // КП. – 1993. – 22 червня.
- Імена в історії міста // Поріг (Кіровоград). – 1993. – № 4.
- Архівні корені і пагони // Вечірня газета (ВГ) (Кіровоград). – 1993. – 26 листопада.
- Були “Щітка” і “Хімік” // ВГ. – 1993. – 17 вересня.
- Архівні джерела з історії Кіровоградщини // Порог. – 1994. – № 5. – С. 10–12.
- Партійна і чекістська історії зберігаються разом // КП. – 1995. – 19 серпня.
- Хранителі пам’яті // КП. – 1995. – 25 жовтня.
- Скарбниця літопису нашого // НС. – 2008. – 18 грудня.
- Історія Кіровоградщини у Херсонському архіві // ВГ. – 2000. – 20 жовтня.
- Починали з будинку Остроухова // НС. – 2010. – 23 грудня.
- Помилка міської думи // КП. – 2011. – 20 вересня.
- “Мандри” архіву Запорозької Січі // Наш бізнес (Кіровоград). – 2012. – 21 квітня.
- Архів старої фортеці // НС. – 2013. – 14–20 червня; Доля архіву фортеці св. Єлисавети // ВГ. – 2013. – 28 червня – 5 липня.

Дані про автора книги

Шевченко Сергій Іванович. Українець. Народився 30 вересня 1958 року в с. Водяному Добровеличківського району у сім'ї зоотехніка та агронома, закінчив Павлівську середню школу Світловодського району Кіровоградської області. Отримав кваліфікацію історика-архівіста та викладача історії і суспільствознавства на історичному факультеті Київського ордена Леніна державного університету ім. Т.Г. Шевченка, а також військове звання лейтенанта запасу.

У 1981 – 1983 роках працював архівістом I категорії госпрозрахункової групи, завідувачем Світловодського державного міського архіву, у 1983 – 1991 рр. – директором Державного архіву Кіровоградської області. Друкувався в “Архівах України”, “Советских архивах”, газетах. Підвищував кваліфікацію в Москві на факультеті підвищення кваліфікації працівників архівних установ при Державному історико-архівному інституті та Інституті підвищення кваліфікації інформаційних працівників Держкомітету СРСР з науки і техніки. Викладаючи за сумісництвом на історичному факультеті держпедінституту ім. О.С. Пушкіна, керував студентською архівною практикою. Делегат установчих зборів Товариства архівістів СРСР (член статутної комісії), Спілки архівістів України (голова статутної комісії), республіканського товариства “Меморіал”, Всеукраїнської спілки краєзнавців. Очолював обласну топонімічну комісію, входив до президії Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

1992 року перейшов працювати викладачем кафедри народознавства Кіровоградського держпедінституту ім. В. Винниченка. 1997 року закінчив аспірантуру Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. Входив до обласної редколегії книги “Реабілітовані історією”, республіканського правління Спілки архівістів України, вченої ради Кіровоградського регіонального наукового центру дослідження історії Центральної України Інституту історії України НАН

України, міської топонімічної комісії, очолював обласні організації Спілки архівістів України, товариства “Україна – Сербія” та первинну організацію при обласному правлінні Спілки журналістів України, був заступником голови обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців. Автор 200 наукових публікацій в Україні (в т. ч. книг “Українська доля Нової Сербії (1752 – 2002)”, “Кіровоградщина – козацький край”, “Старі стіни: Єлисаветградська громадська жіноча гімназія (1860 – 1920)”, “Лицарі українського степу”, “На пограниччі культур: Кіровоградщина – Польща в літературних зв’язках (XIX – поч. XXI ст.)”, “Кіровоградщина в українсько-польських зв’язках. Освіта і наука (1820-ті – поч. 2000-х рр.)”, “В ім’я України: Василь Нікітін: листи, статті, спогади” (співуклад.), “Шульгини: інгульська сторінка”, “Павлівка. Село в історії Наддніпрянщини” та ін.), Сербії, Білорусі, Польщі, Росії. Кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії держпедуніверситету ім. В. Винниченка. Веде архівну та музейну практику, викладає допоміжні історичні дисципліни та джерелознавство, джерелознавство всесвітньої історії, основи історичного краєзнавства, історичне музеєзнавство та охорону пам’яток історії і культури й ін.

Відзначений годинником Голови Верховної Ради України, почесними грамотами Міністерства освіти і науки України, архівного відділу облвиконкому, управління освіти облдержадміністрації та ради федерації профспілок області, грамотами облдержадміністрації та облради, міськради та ради обласної організації Українського товариства охорони пам’яток історії та культури, нагрудним знаком республіканського оргкомітету з проведення громадського огляду пам’ятників і пам’ятних місць, преміями: обласною краєзнавчою ім. В. Ястребова, до 60-річчя утворення області, газети “Народне слово” ім. В. Винниченка, Долинською районною краєзнавчою ім. І. Проценка. Кращий науковець КДПУ ім. В. Винниченка у галузі історичних наук 2012 р.

Наукове видання

ШЕВЧЕНКО

Сергій Іванович

***ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ
АРХІВ***

Комп'ютерний набір Василенко Л.В.

Підп. до друку ??? .2013. Формат 60×84 ¹/₁₆. Папір офсет.
Друк різнограф. Ум. др. арк. 5,7. Тираж ??? . Зам. № ???.
